

Seyfüddîn Âmidî'nin Tekfir'e Bakışı

Sayf al-Dîn al-Âmidî's Viewpoint on Takfir

Adem ERYİĞİT

Dr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Iğdır/Türkiye
Assistant Professor, Iğdır University, Faculty of Theology, Iğdır/Turkey
eryigit81@hotmail.com | orcid.org/0000-0002-0791-2550 | <https://ror.org/05jstgx72>

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Recieved
15 Nisan 2021	15 April 2021
Kabul Tarihi	Date Accepted
18 Haziran 2021	18 June 2021
Yayın Tarihi	Date Published
30 Haziran 2021	30 June 2021

İntihal

Bu makale, iTenticate yazılımı ile taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism

This article has been scanned with iTenticate software. No plagiarism detected.

Etik Beyan

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Adem Eryiğit).

Ethical Statement

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (Adem Eryiğit).

CC BY-NC-ND 4.0 lisansı ile lisanslanmıştır.

Licensed under CC BY-NC-ND 4.0 license.

Atıf | Cite As

Eryiğit, Adem. "Seyfüddîn Âmidî'nin Tekfir'e Bakışı". *Kader* 19/1 (Haziran 2021), 120-145. <https://doi.org/10.18317/kaderdergi.916583>

Öz

Dinî referanslarla bazı Müslümanların küfrüne hükmetmeyi ifade eden tekfir söylemi, Hz. Peygamber sonrası dönemlerde yaşanan siyasî kargaşalarda ortaya çıkmış ve asırlar boyunca bir ötekileştirme, İslam dışına itme ve bazen de şiddete başvurma aracı olarak kullanılır hale gelmiştir. Siffin savaşında yaşanan hakem olayı sebebiyle Hz. Ali'nin ordusu içerisinde çıkan Hâricîlerin, temelsiz iddialarla başta Hz. Ali ve Muaviye olmak üzere birçok Müslümanı tekfir etmeleri ile başlayan bu süreç, konunun teolojik düzlemde tartışılmaya başlamasıyla farklı boyutlar kazanmıştır. Bu tartışmalar, iman ve küfür kavramlarının tanımlarının yapılmasına, iman ve küfür arasındaki sınırın belirlenmeye çalışılmasına ve özellikle büyük günah işleyenin îtikâdî durumunun münakaşa edilmesine neden olmuştur. Hâricîlerin tekfir söylemi karşısında konuya daha ılımlı yaklaşan Mürcie, daha kapsayıcı bir iman tanımı geliştirmeye çalışarak insanların iman durumu ile ilgili hükmü Allah'a havale etmeyi tercih etmiştir. İmandaki söz ve amel birlikteliğini savunan Mu'tezile, ameli imanın öz yapısına dâhil etmeye çalışmış ve büyük günah işleyeninin durumu ile ilgili el-menzile beynel-menzele söylemini geliştirmiştir. Ehl-i sünnet ulemasının büyük çoğunluğu ise, imanın kalbin tasdikinden ibaret olduğunu öne sürmüşler, ameli imanın öz yapısına dâhil etmemişler, büyük günah işleyen ya da bazı amelleri terk edenlerin tekfir edilmesine karşı çıkmışlardır. Zaman içerisinde İslam Mezhepleri arasında ortaya çıkan yoğun kelâmî münakaşalar, farklı mezhep mensuplarının birbirlerini tekfir etmeleri boyutuna ulaşmış ve tekfir sorunu herhangi bir fırkanın sorunu olmaktan çok bir zihniyet sorunu haline almıştır. Bu problem karşısında bir sağduyu oluşturmak ve insanların kolaylıkla birbirlerini tekfir etmelerine engel olmak amacıyla bazı âlimler ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği prensibini öne sürmüşlerdir. Ancak bu prensibi kabul eden âlimlerden bir kısmı da dâhil birçok âlim çeşitli gerekçelerle tekfir söylemine başvurmaktan geri durmamıştır. Yaşadığı dönem itibarıyla entelektüel görüşleriyle dikkat çeken Seyfüddîn Âmidî (öl. 631/1233), tekfir konusuna da kafa yormuş ve bu hususta özgün fikirler ortaya koymuştur. O, tekfir alanını minimize etmeye çalışmış, bazı âlimler tarafından tekfiri gerektiren durumlar olarak kabul edilen büyük günah işlenmesi, farzların terk edilmesi, icmâya muhalefet, Kur'an'ın mahlûk kabul edilmesi, rü'yetullahın inkâr edilmesi, Allah'ın sıfatlarının reddedilmesi ya da yanlış te'vil edilmesi, te'vil ile bazı sahâbîlerin ya da onların dışında bazı Müslümanların tekfir edilmesi gibi birçok konuyu yeniden gözden geçirmiş ve tekfire sebep olduğu düşünülen birçok meselenin tekfirle ilişkilendirilemeyeceğini dile getirmiştir. Başta Mu'tezile ve Hâricîler olmak üzere tekfire başvuran fırkaların delillerini çürütmeye çalışmış ve bu hususta bazen kendi mensubu olduğu Eş'arî geleneğe ters düşmüştür. Âmidî, Havâric, Mürcie, Mu'tezile, Müşebbihe ve Şîa gibi fırkalara mensup kimselerin tekfir edilmesine karşı çıkmış ve bu fırkaların tekfire konu olan çeşitli görüşlerini ele alarak bu görüşlerin tekfiri gerektirmeyeceğini aklî ve naklî deliller ve karşı tezlerle açıklamaya çalışmıştır. Âmidî, kendisinden önce birçok âlimin yaptığı gibi yetmiş üç fırka hadisini temel alarak mezheplerin îtikâdî durumunu ele almış ve Fırka-i Nâciye dışında kalan her grubun tekfir edilemeyeceğini; bu fırkalarla Allah'tan başka bir ilahın varlığını ya da ulûhiyetin insanlara hulûl ettiğini kabul etmek, nübüvveti inkâr ya da kötölemek, vâcibi iskât etmek, Hz. Peygamber'in getirdiklerini inkâr etmek ve peygamberlere küfretmek gibi durumlara düşenlerin tekfir edilmesi gerektiği tezini savunmuştur. Bu çalışmada Seyfüddîn Âmidî'nin iman ve küfrün tanımı ve mahiyeti, iman ile küfrün sınırı hakkındaki görüşleri ele alınacak ve tekfir edilen bazı îtikâdî İslam mezheplerinin durumuyla ilgili düşünceleri incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İman, Küfür, Tekfir, Seyfüddîn Âmidî.

Abstract

This paper examines the thought of Sayf al-Dîn al-Âmidî (d. 631/1233) regarding takfir (declaring another a non-believer), a practice which would become popularized in the generation after the death of the Prophet Muhammad by a sect known as the Kharajites. The Kharajites were a religio-political sect that would use takfir as a kalâmîc tool of excommunication, as well as a justification for violence against other Muslims. The group originates in the first century of hijrah following their excommunication of the Caliph 'Ali for mediating with his political challenger Mu'âwiya. In the centuries following the emergence of this sect, scholars of kalâm such as al-Âmidî would begin to discuss and debate takfir in the context of the greater Muslim community. In contrast to the Kharajites, a number of other sects al-Âmidî would recognize as deviant would hold contrasting beliefs, including the Murji'ites who vehemently opposed the excommunication of anyone so long as they outwardly maintained belief in God and His prophet. While some of these scholarly debates over takfir would become so heated as to result in excommunication between kalâmîc schools, it would later be accepted that excessive takfir was not necessarily a characteristic of any single Sunni sect, but rather a mentality that could manifest in any given kalâmîc school. Many of these scholars would adopt a kalâmîc formula designed to prevent excessive takfir, the principle that the "those belonging to the qibla" (ahl al-qibla) ought not be excommunicated. In his formulation, Al-Âmidî addresses a number of issues debated as potential reasons for takfir, including the committing of major sins (murder, adultery, theft, etc.), abandonment of central Islamic obligations, opposing scholarly consensus, belief in the createdness of the Qur'ân, denying the beatific vision (ru'yâ), misinterpreting the divine attributes (şifât), and the excommunication of prophetic companions or other Muslims. This principle, as shown in this study, would be considered flexible by many of these scholars, who were willing to excommunicate followers of heretical movements. Al-Âmidî, a prominent scholar living in the context of these debates surrounding excommunication, spent considerable energy on the question of takfir and proposed a number of original insights. In attempting to minimize the application of takfir, al-Âmidî analyzed many of the specific issues discussed by previous scholars on the issue, arguing that many acts previously considered excommunicable in fact did not constitute disbelief. These groups include such sects as the Kharajites, Murji'ites, Mu'tazilites, Shi'ites and anthropomorphists, whom al-Âmidî argues must not be excommunicated from the fold of Islam, drawing from both logical ('aqlî) and scriptural (naqlî) arguments. One of the central scriptural sources al-Âmidî deploys is an oft-quoted prophetic tradition concerning the prediction of the Muslim nation splitting into 73 sects, only one of which will be saved from the hellfire – implying that these groups should still be recognized as Muslims. Conversely, questions regarding which al-Âmidî would affirm the obligation for takfir include denying prophecy, any aspect of divine revelation, belief in the divinity of objects or beings, denial of God and divine miracles, and insulting God, the prophets, or any aspect of the religion. This study further analyzes Al-Âmidî's definitions of imân (belief) and kufr (disbelief), the relationship between them, and his views on specific heretical sects as debated in the Sunni tradition.

Keywords: Kalâm, Belief, Disbelief, Takfir, Sayf al-Dîn al-Âmidî.

Giriş

Bir Müslümanı ya da Müslüman zannedilen bir kimseyi iman dairesi dışına çıkarıp küfre nispet etmek anlamına gelen tekfir, ortaya çıktığı zamandan günümüze kadar Müslümanların ayrışması, çatışması ve hatta savaşmasına sebep olan en önemli sorunlardandır. Tekfir, bedevî kökenli olan ve nasların inceliklerini idrak edemeyen Hâricî zihniyetin elinde zuhur etmiştir. Hâricîler, Sıffin savaşı sonrası ortaya çıkan olaylarda kendileri gibi düşünmeyen herkesi tekfir edecek dereceye gelmişler¹ ve iman dairesini son derece dar bir çerçeveye oturtmaya çalışmışlardır.

Müslümanlar arasında inanca dair çatışmaları doğuran Hâricî tekfir ideolojisi, ortaya çıktığı döneme mahkûm olmamıştır. Her dönemde yeniden filizlenmeye müsait yapısıyla yer yer Müslümanlar arasında nüksetmiştir. Nitekim günümüzde çevresindeki birçok kimseyi sağlam teolojik temellere dayanmaksızın naslar üzerinden kurulan basit mantıksal önermelerle - İslam'da tekfirin doğuracağı hukukî ve manevî sonuçları dikkate almadan- sorumsuzca tekfir eden şahıs ve gruplar, İslam düşünce geleneğindeki hangi meşru ve muteber mezhebe mensubiyet iddia ederlerse etsinler Hâricî tekfir ideolojisiyle benzeşmekte ve aynı zihniyeti temsil etmektedirler. Çünkü tekfir sorunu herhangi bir mezhep ya da grubun problemi olmaktan ziyade bir zihniyet sorunudur.

Dinî referanslarla Müslümanların tekfir edilerek ötekileştirilmesi, İslam toplumunun birliğini zedelemiş ve Müslümanlar arasında kapanması zor ayrılık alanları açmıştır. Bu durum karşısında birçok İslam âlimi kible ehlinin tekfir edilemeyeceği prensibini ortaya koymuşlar² ve iman ile küfrün muhtevasının ne olduğunu ele almışlar, iman ve küfrün sınırlarını belirlemeye ve insanları tekfirden sakındırmaya çalışmışlardır. Ehl-i sünnet kelimelerinin birçoğu bu konuya eserlerinde bölüm ayırmıştır. Bunlardan Seyyid Şerif Cürçânî'nin (öl. 816/1413) *Şerhu'l-Mevâkıf*¹ ve Sa'düddîn Teftâzânî'nin (öl. 792/1390) *Şerhu'l-Mağâsîd*'i bu konuya geniş yer ayıran eserlerden bazılarıdır. Özellikle Gazzâlî'nin (öl. 505/1111) *Fayşalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeke* adlı eseri bu amaçla yazılmış müstakil bir eserdir.³

¹ Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, thk. Ebî Muhammed Muhammed b. Ferîd (Kahire: Mektebetü't-Tevfikîyye, 2003), 1/130-135; Ebu'l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü'l-kelemât Mâtürîdî Akâidi*, çev. Ramazan Biçer (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010), 69.

² İmam-ı A'zam Ebû Hanîfe, "Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*, çev. Mustafa Öz (İstanbul: İFAV, 2015), 83; Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Abdullah b. Ebî Mûsâ el-Eş'arî, *el-İbâne 'an usûli'd-diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.), 10; Fahreddîn Râzî, *el-Muhassal Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe*, çev. Eşref Altaş (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 217; Sa'düddîn b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah et-Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'idü'n-Nesefîyye* (Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1430), 267; Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürçânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 7-8/372; vd. Kible ehlinin tekfir edilemeyeceği prensibinin Ebû Hanîfe ile başladığı tahmin edilmektedir. Bk. Metin Yurdağür, "Ehl-i Kible", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/515-516.

³ Bu konuda son dönemlerde kaleme alınan eserlerde vardır. Bunlardan bazıları: Yusuf Karadâvî'nin *Zahiretü'l-guluv fi't-tekfir*, Hasan el-Hudaybî'nin *Nahnu duâtün lâ kudât*, Said b. Ali el-Kahtânî'nin *Kadiyyetü't-tekfir beyne Ehli's-Sünneti ve firaki'd-dâle*, İbrahim er-Ruhaylî'nin *et-Tekfir ve davâbituhu*, Ahmet Saim Kılavuz'un *İman-Küfür Sınırı* ve Mahsum Aytepe'nin *İslam Düşüncesinde Ehl-i Kible ve Tekfir* adlı eseridir.

İman ile küfrün tanımı ve bunlarla ilgili hususlar klasik kelâm kitaplarında genellikle “fi'l-Esmâ”, “fi'l-Esmâ ve'l-Ahkâm”⁴ ve “fi'l-İmâni ve'l-İslâmi ve'l-Esmâi ve'l-Ahkâm”⁵ gibi başlıklar altında ele alınmıştır. Bu başlıklarda şer'î isimler ile iman, küfür, mümin ve kâfir gibi dinin temel kaynaklarında kullanılan isimler kastedilmiştir. Mu'tezile âlimleri fer'î fiiller için kullanılan lafızlar ile bu lafızları birbirinden ayırmak maksadıyla bu isimlere şer'î değil dinî isimler demişlerdir. Hükümler lafızıyla kastedilen ise imanın artıp eksilmesinin mümkün olup olmaması ve müminle kâfir arasında vasıta olup olmaması gibi şeylerdir.⁶

Mütekaddimûn dönemi felsefî kelâm akımının önemli isimlerinden biri olan Seyfüddîn Âmidî,⁷ iman ve küfürle ilgili meseleleri önemsemiş ve bu konuya *Ebkârü'l-efkâr fi uşûlü'd-dîn* adlı eserinde geniş yer vermiştir. O, yaşadığı dönem itibarıyla tekfir konusunda entelektüel görüşler ortaya koyabilmiş ve Müslümanların bazı fikir ve davranışlarından dolayı kolayca tekfir edilebilmesine karşı çıkmıştır. İman ve küfrün sınırını belirlerken, küfür dairesini daraltıp iman dairesini genişletmeye çalışmıştır. Bunu yaparken tekfir edilen fırkalarla ilgili tekfire sebep olarak gösterilen delillerin birçoğunu aktarmış ve karşı tezlerle bu iddiaları reddetmiştir.

⁴ İmâmu'l-Haremeyn Ebü'l-Maânî Abdümelik b. Abdullah b. Yûsuf el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi uşûli'l-îtikâd*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sayih ve Tefvik Ali Vehbe (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2009), 306; Fahreddîn Râzî, *el-Muhassal*, 215; Seyfüddîn Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr fi uşûli'd-dîn*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2002), 3/312; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, thk. İbrahim Şemseddin (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011), 3/ 417; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/351.

⁵ Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîşü'd-delâ'il*, thk. İmadüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfiyye, 1987), 377.

⁶ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/351.

⁷ Tam adı Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sağlebî et-Tağlebî'dir. 551/1156 yılında Âmid (Diyarbakır) şehrinde doğmuştur. Doğduğu yere nisbetle Âmidî lakabıyla anılmıştır. Onun için Ebu'l-Hasen künyesi de kullanılmıştır ama en meşhur lakabı Seyfüddîn'dir. Küçük yaşlarda ilim tahsiline başlayan Âmidî, Arapça, kıraat ve fıkıh eğitimi almış ve özellikle mensubu olduğu Hanbelî fıkıhına ait bazı eserleri ezberlemiştir. 14-15 yaşlarında ilim tahsili için Bağdat'a gitmiştir. Dönemin en önemli ilim merkezi olan Bağdat'da Hanbelî âlimlerden fıkıh ve hadis dersleri almaya devam etmiştir. Ancak dönemin Şâfiî âlimlerinden Ebu'l-Kâsım b. Fadlân ile tanışması ile Şâfiî mezhebine geçmiştir. İtikadî olarak da Eşariliği benimsemiştir. Âmidî, İbn Fadlân'dan Münazara, cedel, hilaf ve fıkıh usulü dersleri almıştır. Bazı gayr-i müslim âlimlerden felsefe ve akli ilimleri tahsil etmiştir. Kısa sürede birçok ilim dalında yükselen Âmidî'nin felsefe ve akli ilimlerle iştigal etmesi, fukaha tarafından kınanmasına ve akidesinin bozuk olmasıyla itham edilmesine sebep olmuştur. Bu durum karşısında Şam'a gitmiş ve oradan da Mısır'a geçmiştir. Mısır'da bir müddet müderrislik yapmış ve önemli eserlerini kaleme almıştır. Mısır'da yıldızı parlamış ve fıkıh usulü, kelâm, felsefe ve mantık ilimlerinde şöhreti yayılmıştır. Ancak orada da filozofluk ve inanç bozukluğu ile itham edilmiş ve katline cevaz verilmiştir. Âmidî, Mısır'dan ayrılmış Hama'ya gitmiş, bir müddet sonra el-Melikü'l-Muazzam Şerafeddîn İsâ'nın davetiyle Şam'a dönmüş ve on yıl Aziziye medresesinde müderrislik yapmıştır. Daha sonra bu görevden alınması üzerine evinde uzlete çekilen Âmidî 631/1233'de vefat etmiştir. Arkasında birçok öğrenci ve eser bırakmıştır. Çeşitli konularda eserler kaleme alan Âmidî'nin kelâm alınındaki en önemli eserleri *Ebkârü'l-efkâr fi uşûlü'd-dîn* ve *Gâyetü'l-merâm fi 'ilmi'l-ke'lâm*'dir. Âmidî'nin hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Tacuddin Ebû Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi es-Sübkî, *Ṭabakâtü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (Mısır: Dâru'l-Kütüb, 1971), 306-307; Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: Dar-ı Sâdir, 1970-1972), 3/293-294; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, thk. Beşşâr Avvâd (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985), 12/364; Muvaffiküddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım İbn Ebî Useybia, *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabakâti'l-eṭṭibbâ'*, thk. Nezar Rıza (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1965), 2/174; Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim İbnü'l-Kiftî, *İḥbârü'l-ulemâ' bi-aḥbâri'l-hükemâ' (Târîḫü'l-hükemâ')* (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1908), 161; Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zehab fi aḥbâri men zehab*, thk. Mahmud el-Arnâvûd (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992), 7/253.

Tekfirle ilgili bazı konularda oldukça toleranslı davranması nedeniyle yer yer mensubu olduğu Eş'arî gelenek ile ters düşmüştür. Bu bağlamda Âmidî'nin konuya bakışının incelenmesi tekfir problemi üzerine yapılan tartışmalara katkı sağlayacaktır.

Bu makalede öncelikle Âmidî'nin iman ve küfür kavramları ve muhtevalarını nasıl ele aldığı, tekfire konu olan hususları nasıl te'vil ettiği ve iman ile küfrün sınırını nasıl belirlediği incelenecektir. Ayrıca tekfir edilen İslam mezheplerinin durumu hakkında ortaya koyduğu tekfir karşıtı görüşleri ele alınacaktır. Çalışmada Âmidî'nin görüşleri ele alınmadan önce ilgili konu hakkında İslam kelamında ortaya konulmuş farklı görüşler özetle aktarılacak ve böylece kıyaslama imkânı sağlanacaktır. Ancak bu görüşler üzerine yorum ve analiz yapmak yerine çalışmanın kapsamı gereği daha çok Âmidî'nin bu görüşler üzerine yaptığı eleştiri ve değerlendirmeler incelenmeye çalışılacaktır.

1. İmanın Hakikati ve Muhtevası

İmanın nasıl tanımlanacağı, kapsamının nasıl belirleneceği ve muhtevasının ne olduğu hususu İtikâdî İslam mezhepleri arasında asırlarca tartışılmış bir konudur. Temelde imanın marifet mi, tasdik mi, ikrar mı, fiil mi ya da bunların bütünü mü olduğu üzerinde bir ihtilaf oluşmuştur. Müslümanların İtikâdî durumunu tartışmaya açan ilk fırka olarak kabul edilen Havâric⁸, her ne kadar kuramsal bir yönteme sahip olmayıp siyasi olaylar karşısında agresif bir tepki şeklinde görüşler ortaya koysa da bir iman tanımı öne sürmüş ve imanı, namaz, oruç, zekât vs. amellerle özdeşleştirmiştir. Hâricîlere göre iman, kalbin tasdiki, dilin ikrarı ve uzuvların amel etmesidir. Farzları yapmak ve haramlardan sakınmak imanın bir parçasıdır.⁹ İman ve İslam'ı aynı şey olarak kabul eden¹⁰ Mu'tezile'ye göre iman, taatlerdir.¹¹ İman, söz ve ameldir.¹² İman farz olan taatleri yerine getirmek ve günahlardan sakınmakla tahakkuk eder.¹³ Bu suretle Mu'tezile, ameli imanının öz yapısına dâhil etmeye çalışmakta ve bu yönüyle Hâricî tezi ile uyuşmaktadır.¹⁴ Ancak Mu'tezile iman ve küfür bağlamını kurarken Hâricî ve Mürcî görüşüne karşı çıkmıştır.¹⁵ İmam Şâfiî gibi bazı ehl-i hadîs uleması da taatlerin imandan olduğu kanaatinde idirler. Onlar, imanının, söz ve amel birlikteliği ile kemal bulacağını dile getirmişlerdir. Ancak taatlerin terk edilmesi durumunda imanının sahil olacağını ve ameli terk edenin tekfir edilemeyeceğini söylemişlerdir.¹⁶

⁸ Şeyhu'l-İslâm İbn Teymiyye, *Kitâbu'l-İmân*, thk. Heyet (İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ts.), 7; Ahmed Sâim Kılavuz, *İman Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi* (İstanbul: Marifet Yayınları, 2016), 213; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlimi*, (İstanbul: Damla Yayınevi, 2004), 272.

⁹ Eş'arî, *Ma'kâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-İhtilâfü'l-muşallîn*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd (Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, 1950), 1/157-159; Tefâtânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 3/419.

¹⁰ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/355-356.

¹¹ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 306; Razî, *el-Muhassal*, 215; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/352-353.

¹² Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğni fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*, thk. Hadr Muhammed Nebha (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012), 7/178.

¹³ Kâdî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-hamse*, thk. Abdülkerim Osman (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 707.

¹⁴ Ömer Aydın, *Kur'an'da İman Amel İlişkisi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 2016), 67.

¹⁵ Mu'tezile'nin bu hususta ortaya koyduğu *el-menzile beyne'l-menziletayn* görüşüne makalenin ilerleyen bölümlerinde Büyük Günah Meselesi başlığında değineceğiz.

¹⁶ Ebü'l-Yüsr Muhammed el-Pezdevî, *Uşûlü'd-dîn*, thk. Hans Peter Linss (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 149.

Kerrâmiyye¹⁷ ve bir kısım Mürcie'ye göre iman dilin ikrarından ibarettir. Dolayısıyla amelin olup olmaması imanı etkilememektedir.¹⁸ Cehmiyye ise imanı marifet olarak kabul etmiştir.¹⁹ Onlara göre iman Allah, peygamber ve ondan gelen tüm haberler hususunda kişide kesin bir bilginin meydana gelmesi, inkâr ise bu bilginin oluşmamasıdır. Böyle bir bilgi sadece akılla elde edilebilir. Mârifetin dışında kalan dil ile ikrar, uzuvlarla amel imandan değildir.²⁰ Başta Eş'arî ve Mâtürîdî olmak üzere Ehl-i Sünnet'in çoğunluğu imanı tasdikden ibaret saymışlardır.²¹ Bazı Ehl-i sünnet âlimleri ise kalbin tasdiki ile imanın vuku bulduğunu ancak bunun anlaşılabilmesi ve dünyevî ahkâmın uygulanabilmesi için bir alamet olarak dil ile ikrarın gerekliliğini ifade etmişlerdir.²²

Seyfüddîn Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr* adlı eserinde imanın hakikati ve muhtevasına dair ortaya konulmuş görüşleri ve bu hususta tartışma konusu olan meseleleri çok yönlü bir şekilde ele alır. Ona göre Müslümanlar, iman kavramının mefhumunun kalbin amelleri, organların amelleri ve bu ikisinin birlikteliğinin dışına çıkmadığı konusunda ittifak halindedir. Ancak bazıları imanın sadece kalbin amellerinden olduğunu söylemişler. Bazıları da imanı organların amellerinden kabul ederken diğerleri de imanı kalp ve organların amellerinden ibaret olarak görmüşlerdir. Bu görüşler içerisindeki çeşitli ihtilafları da ele alan Âmidî, bu konuda doğru olanın tespit edilip, batıl olanın reddedilmesi gerektiğini belirtir ve bu hususta hak olanın Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin (öl. 324/935-36) "İman, kalbin tasdikidir" görüşü olduğunu ifade eder. Âmidî'ye göre, nefsin hallerinden olan tasdik, şer'î olarak marifeti zorunlu kılar. Arap orijiniinde iman -dilbilimcilerin ittifakıyla- tasdik anlamına gelmektedir. Ayetteki "*Sen bize inanmayacaksınız*"²³ ifadesinde inanmamaktan maksat tasdik etmemektir. Aynı şekilde "filan haşre ve neşre iman etmektedir" denildiğinde haşri tasdik ettiği kastedilir. Allah, Araplara kendi dilleri olan Arapça ile hitap etmiştir. Dolayısıyla Kur'an'da geçen lafızlar Arap Dili'nde ifade ettiği manaya hamledilmelidir.²⁴ Âmidî'nin imanın tasdik anlamına geldiğini kelimenin lügat anlamına ve dilbilimcilerin görüşlerine dayandırması Eş'arî ve Mâtürîdî (öl. 333/944) başta olmak üzere Bâkîllânî (öl. 403/1013), Abdülkâhir Bağdâdî (öl. 429/1037-38), İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî (öl. 478/1085) ve

¹⁷ Ebü'l-Muîn en-Neseî, *et-Temhid fi usûli'd-dîn*, thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğul (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2006), 150; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/355-352.

¹⁸ Ebü Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, nşr. Muhammed Zahid el-Kevserî (Kahire: Neşru's-Sekafeti'l-İslâmiyye, 1948), 123; Pezdevî, *Uşûlü'd-Dîn*, 148; Nüreddin es-Sâbûnî, *el-Bidâye fi usûlü'd-dîn*, thk. Bekir Topaloğlu (Ankara: DİB. Yayınları, 2005), 87.

¹⁹ Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 3/418-420; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/352.

²⁰ Şerafettin Gölcük, "Cehmiyye", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/235.

²¹ Ebü'l-Hasen Eş'arî, *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*, takdim Hammuda Garâba (Kahire: Matba'atü Mısır Şeriketün Müsehimetün Mısriyyetün, 1955), 123; Ebü Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006), 273; Bâkîllânî, *Temhîdü'l-evâil*, 389; Ebü'l-Muîn en-Neseî, *et-Temhid*, 146-149; Abdülkâhir el-Bağdâdî, *Kitâbu Uşûlü'd-dîn* (İstanbul: Matba'atü'd-Devle, 1928), 247-248; İmâmü'l-Haremeyn Cüveynî, *el-Akîdetü'n-Nizâmiyye fi erkânî'l-İslâmiyye*, thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî (b.y.: el-Mektebütü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992), 84; Hüccetü'l-İslâm Ebî Hâmid Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika beyne'l-İslâm ve'z-zendeke*, haz. Mahmûd Bîcû (Dimaşk: y.y. 1993), 25; Razî, *el-Muhassal*, 215; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 3/417-418; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/355-352.

²² Sâbûnî, *el-Bidâye*, 87. Bu konuda geniş bilgi için bk. Kılavuz, *İman ve Küfür Sınırı*, 33-37.

²³ Yûsuf 12/18.

²⁴ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/313-315.

Ebü'l-Yüsr Pezdevî (öl. 493/1100) gibi birçok Ehl-i sünnet âliminin kullandığı bir yöntemdir hatta verdiği örnekler de büyük oranda onların kullandığı örneklerdir.²⁵

İmanın kalbin tasdikinden ibaret olduğunu kabul eden Âmidî, imanın kalbe has bir iş olduğunun delilleri sadedinde bazı ayetleri zikreder. Bunlar: “*Bedevîler ‘iman ettik’ dediler. De ki: siz iman etmediniz. Fakat Müslüman olduk deyin. İman henüz kalplerinize girmemiştir.*”²⁶ “*Kalpleri iman etmemiştir*”²⁷ “*Kalbi İman ile dopdolu olduğu halde küfre zorlanan hariç...*”²⁸ “*(Allah) onların kalplerine imanı yazmıştır.*”²⁹ “*Allah, kimi hidayete erdirmek isterse, onun göğsünü İslam'a açar*”³⁰ ayetleridir. Bu ayetlerin yanında bu hususa delil olduğunu düşündüğü bazı hadisleri de aktarır: “*Ey kalpleri halden hale çeviren! Kalbimi dinin üzere sabit kıl*”³¹ Hz. Usame'nin savaşta “*Lâ ilâhe illallah*” diyen bir kimseyi imansız olduğu kanaatiyle öldürmesi üzerine Hz. Peygamber ona “*Kalbini yarıp baktın mı?*” demiştir.³²

Felsefî kelâm geleneğinin önemli temsilcilerinden olan Âmidî, imanın kalbin tasdikinden ibaret olduğu görüşüne karşı yapılacak muhtemel itiraz ve karşı tezleri de dile getirmiş ve her bir iddiayı kritik etmiştir. Biz burada söz konusu itiraz ve cevapları aktarmak yerine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde münasebet geldikçe bu husustaki görüşlerine temas edeceğiz.

2. İman Amel Münasebeti

İman ve amel, Kur'an'da birçok kez birlikte zikredilmiş ve amelleri yerine getirme, iman edenlerin önemli bir vasfı olarak ifade edilmiştir.³³ İslam mezheplerinin iman ve amel münasebeti hakkındaki görüşleri imana ilişkin tanımlarına göre şekillenmiştir. Daha önce belirttiğimiz gibi Hâricîler, ameli imanla özdeşleştirmişler ve amelin terk edilmesini imanın kaybedilmesi olarak yorumlamışlardır.³⁴ Mu'tezile de imanı taatler olarak tanımlamakla ameli imanın bir cüz'ü olarak kabul etmiştir.³⁵ Havâric ve Mu'tezile'nin iman amel münasebetine yaklaşımları ve bu konuda ortaya koydukları delilleri, ameli imanın bir cüz'ü olarak kabul etmeyen Eş'arî ve Mâtürîdî âlimleri tarafından reddedilmiş ve karşı tezlerle çürütülmeye çalışılmıştır.

Âmidî, Ehl-i sünnet geleneğinin kabulüne uygun olarak amelin imandan bir cüz olduğu görüşünü reddetmiş ve birçok delil ileri sürerek bu fikri eleştirmiştir. Özellikle amelin imanın bir cüz'ü kabul edilmesi nedeniyle amel etmede eksigi olan Müslümanların tekfir edilmesine karşı çıkmıştır. O, imanın aynı zamanda amel olduğu görüşünde olanların bu iddialarının, iman ile

²⁵ Eş'arî, *el-Lüma'*, 123; Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, 273; Bâkılânî, *Temhîdü'l-evâil*, 389-390; Bağdâdî, *Kitâbu Uşûlü'd-dîn*, 247-248; Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 306-307; Pezdevî, *Uşûlü'd-Dîn*, 149.

²⁶ el-Hucurât 49/14.

²⁷ el-Mâide 5/41.

²⁸ en-Nahl 16/106.

²⁹ el-Mücâdele 58/22.

³⁰ el-En'âm 6/125.

³¹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *es-Sünen*, (İstanbul: y.y., 1992), “Kader”, 7, “Daavât”, 90.

³² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/315-316.

³³ Bk. el-Bakara, 2/82, 153, 227; Âl-i İmrân, 3/57; en-Nisâ, 4/57, 173; el-Mâide, 5/9, 69; Yûnus, 10/4; er-Ra'd, 13/29; Meryem, 19/60; el-Kasas, 28/67, 80.

³⁴ Eş'arî, *Maqâlatü'l-İslâmiyyîn*, 1/157-159; Teftâzânî, *Şerhu'l-Makâşid*, 3/419.

³⁵ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 306; Razî, *el-Muhassal*, 215; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/352-353. Ayrıca bk. Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî*, 7/178.

amelin farklı şeyler olduğuna delalet eden nas, icmâ ve akla aykırı olduğunu öne sürmüştür. Nasın delaleti yönünden “Kim Allah’a inanır ve salih amel işlerse”³⁶ “Eğer namazı kılar, zekâti verir ve elçilerime inanırsanız...”³⁷ ayetlerini aktaran Âmidî, ilk ayette salih amelin imana; diğerinde ise imanın namaz ve zekâta atfedildiğini, halbuki aynı şeyin birbirine atfedilemeyeceğini dolayısıyla bu durumun iman ile amelin aynı şey olmadığına delil olduğunu ifade eder. icma yönünden ise, muhalifler ortaya çıkmadığı dönemlerde Müslümanlardan önemli bir kitlenin amelleri ve vacipleri terk eden kişinin imanı terk ettiğinin söylenemeyeceği hususunda icmâ ettiğini ve selefın önemli bir kısmının imanı, vacip amellerin sıhhatinin şartı olarak kabul edip bu konuda icmâ ettiklerini dile getirir. Şart ile şarta bağlı olanın aynı şey olmasının mümkün olmadığını belirtir.³⁸

İman ile amelin aynı şey olmayacağı mantığı ile hareket ederek iman amel münasebetini ele alan Âmidî, bu hususta akli delil olarak ortaya koyduğu argümanları kavramsal düzlemde belirlemeye çalışır. Ona göre, imanın taatleri yerine getirmek olduğu kabul edilirse kişinin amelleri ne kadar artarsa imanının da o nispette artması gerekir. Böyle bir durumda ameli peygamberlerden çok olan bir kimsenin imanının da miktar olarak peygamberlerin imanından fazla olması gerekir. Bu da imkânsızdır. Eğer iman taatler olarak kabul edilirse, günahların da küfür olması gerekir. Çünkü imanın zıddı küfürdür. Taatin zıddı da masiyettir. İki zıddan biri hakkında bir hüküm verilirse, diğer zıdda da bu hükmün zıddını vermek gerekir.³⁹

Ameli imandan bir cüz sayanların “...Fakat Allah size imanı sevdirdi. Onu kalplerinizde süsledi. Küfrü, fâsıklığı ve isyanı size çirkin gösterdi.” ayetini dile getirerek öne sürdükleri fık ile imanın bir arada bulunmayacağı çünkü fıskın imana zıd olduğu, eğer iman taatlerden başka birşey olsaydı fık ile beraber bulunmasının imkânsız olmayacağı görüşü de Âmidî'nin ele alıp reddettiği iddialardandır. Âmidî, bu ayetin iddia edilen görüşe delalet etmediğini belirtir. Ona göre, eğer ayetteki ifade “Allah ilmi size sevdirdi ve fâsıklığı çirkin gösterdi” şeklinde olsaydı bu, fıskın ilmin zıddı olduğuna delalet etmezdi. İmanın zıddı küfürdür. Şayet fık ile iman arasında bir zıtlık olduğunu kabul etsek bile bu durum imanın olmadığı şeklinde anlaşılmaz. Fık ve imanın bir arada bulunabileceğine şu ayetler delalet eder: “İman edenler ve imanlarını haksızlıkla da bulaştırmayanlar...”⁴⁰ “Sonra biz, o kitabı kullarımızdan seçtiklerimize miras bıraktık. İşte onlardan kimi nefisine zulmedendir.”⁴¹ Âmidî, ikinci ayetin -muhakkak mümin olan- Allah'ın seçkin kullarında bile zulüm görülebileceğini beyan ettiğini dolayısıyla iman ile zulmün bir arada bulunabileceğine delalet ettiğini ifade eder.⁴²

Âmidî, nasların sathî bir nazarla okunmasıyla amelin imanın bir cüzü sayılmasına ve bu anlamda bazı amellerin terkinin naslarda küfür sayıldığı iddialarına karşı çıkar ve bu nasları te'vil eder.

³⁶ et-Tegâbün 64/9.

³⁷ el-Mâide 5/12.

³⁸ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/326.

³⁹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/327.

⁴⁰ el-En'âm 6/82.

⁴¹ Fâtır 35/32.

⁴² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/318, 322-323.

Bunlardan birisi “Gitmeye gücü yetenin haccetmesi, Allah’ın insanlar üzerinde bir hakkıdır. Kim inkâr ederse (men kefera) bilmelidir ki, Allah bütün âlemlerden müstağnidir”⁴³ ayetine dayanarak özellikle Hâricîler’in özrü olmadan haccetmeyi kâfir saymaları ve imanın yalnız tasdikten ibaret olmadığını iddia etmeleridir. Âmidî, ayetin ilk kısmının haccın farziyetine delalet ettiğini sonraki kısmında ise terk edenin kâfir olacağına delalet eden herhangi bir mananın olmadığını “Kim inkâr ederse” ifadesinin sonraki başka bir sözün başlangıcı olduğunu ve bu ifadeyle kastedilen anlamın “Kim tasdik etmezse” olduğunu belirtir. Eğer kastedilenin haccı terk edenin küfre düşeceği manası olduğu kabul edilse bile bunun haccın menasikini tasdik etmeme ve inanç olarak hacca karşı çıkma olarak anlaşılması gerektiğini öne sürer.⁴⁴

“Kim hacc yapmadan ölürse Yahudi ya da Hırsitiyan olarak ölmüş gibidir.”⁴⁵ rivayetiyle haccetmeyenin ve “Kim namazı kasten terk ederse kâfir olur”⁴⁶ rivayeti öne sürülerek de namazı terk edenin küfre düşeceğinin iddia edilmesi de Âmidî’nin itiraz ettiği hususlardandır. Ona göre, bu hadisler bu ibadetin vücûbiyetinin inkâr edilmesi ve terk edilmesinin helal sayılmasına hamledilmelidir. Dolayısıyla burada kastedilen bu ibadetlerin farz kılındığına inanılmaması ve terk etmenin helal olduğunun kabul edilmesidir.⁴⁷

3. Küfrün Hakikati ve Muhtevası

Küfür, kelâmcılar tarafından genelde Hz. Peygamber’in getirdiği zorunlu olarak bilinen hususları kısmen veya tamamen inkâr etmek olarak tanımlanmıştır.⁴⁸ Küfrü benimseyen de kâfir olarak adlandırılmıştır. Kur’an’da inkâr, cahd, işrâk ve tekzîb gibi kavramlar da küfür anlamında kullanılmıştır.⁴⁹ Ayetlerde insanı küfre düşüren şeyler, Allah’ı inkâr etmek,⁵⁰ Allah’a şirk koşmak,⁵¹ Allah’a oğul isnad etmek,⁵² Allah’ın yolundan yüz çevirmek,⁵³ ayetleri inkâr etmek,⁵⁴ peygamberleri inkâr etmek,⁵⁵ peygamberlere ulûhiyet isnad etmek,⁵⁶ meleklerle inanmamak⁵⁷ ve ahirete inanmamak⁵⁸ gibi durumlar olarak ifade edilmiştir.⁵⁹

Âmidî, şer’i olarak küfrün manasının tahkikini ele alırken öncelikle küfrü, kavramsal olarak analiz eder. Arapça’da “küfr” kelimesinin örtmek anlamına geldiğini, çiftçinin tohumu toprakla örttüğü için kâfir olarak isimlendirildiğini aynı şekilde geceye içindekileri örttüğü için ve denize

⁴³ Âl-i İmrân 3/97.

⁴⁴ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/318-324.

⁴⁵ Tirmizî, Hâc, 3.

⁴⁶ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, (Beyrut: y.y., 1405/1985), 3/46, 5/238.

⁴⁷ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/319-325.

⁴⁸ Râzî, *Muhassal*, 217; Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 7-8/361.

⁴⁹ Bekir Topaloğlu - İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2010), 192.

⁵⁰ en-Nisâ 4/136.

⁵¹ Âl-i İmrân 3/151.

⁵² el-Mâide 5/72-73.

⁵³ en-Nisâ 4/167.

⁵⁴ el-En’âm 6/39.

⁵⁵ en-Nisâ 4/42.

⁵⁶ el-Mâide 5/17.

⁵⁷ en-Nisâ 4/136

⁵⁸ Hûd 11/7-9.

⁵⁹ Mustafa Sinanoğlu, “Küfür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2002), 26/533-536.

kabardığında adaları örttüğü için “kâfir” denildiğini belirtir. Bu bağlamda kişi bir şeyi tasdik ettiğinde ona iman etti denildiği gibi kim bir şeyi yalanlarsa da ona “kefera bihî” (onu inkâr etti) denileceğini ve küfrün imanın zıddını ifade ettiğini belirtir.⁶⁰

Küfrün ıstılâhî anlamı konusunda farklı görüşlerin ortaya çıktığını ifade eden Âmidî, bu ihtilafın ise mezheplerin iman tanımlarının farklı olmasından kaynaklandığını dile getirir. Ona göre, iman Allah'ın marifetidir diyenler küfrün cehl olduğunu söylerler. Mu'tezile ve bazı Hâricîler gibi iman taatlerdir diyenler ise küfür masiyettir demişlerdir. Hâricîler her masiyet küfürdür derken, Mu'tezile, masiyeti üç kısma ayırmıştır. Bazı masiyetleri işleyenin küfre düşeceğini, bazısını işleyenin imandan çıkacağını ancak kâfir olmayıp fâsık olacağını iki menzil arasında kalacağını ve bazı masiyetleri işleyenin ise küfre ya da fâsıklık durumuna düşmeyeceğini iddia etmiştir.⁶¹

Âmidî, küfür konusunda aktardığı bu görüşleri eleştirmiş özellikle Mu'tezile'nin büyük günah işleyenin durumuyla ilgili iddialarının temelden fasit bulunduğunu belirtmiştir. İşlenen her masiyetin, Hz. Peygamber'in getirdiği dini esasları yalanlama anlamına gelmediğini dolayısıyla günah işlemenin küfürle ilişkilendirilemeyeceğini öne sürmüştür.⁶²

O, imanın sadece dilin ikrarı olduğunu kabul edenlerin küfrü, dil ile ikrarı terk etmek olarak tanımladıklarını bu görüşün de batıl olduğunu söyler. Çünkü bu görüş kabul edildiğinde kalben Allah'ı tasdik ettiği halde bunu dile getirmesine engel olan bir sebep nedeniyle tasdikini açığa vurmamış bir insan kâfir addedilecektir ki bu da dinin esasına ve Müslümanların icmâına aykırıdır.⁶³

Âmidî, ehlül-eserin çoğunluğunun ve İbn Mücahid'in görüşü olduğunu söylediği imanın kalbin marifeti,⁶⁴ dilin ikrarı ve organların ameli olarak tanımlayanların küfür tanımını da eleştirmiştir. Onlara göre, zikredilen bu üç rükünden herhangi birinde eksiklik olması durumunda kişinin küfre düşmesi söz konusudur. Bu durum Âmidî açısından hatalıdır. Çünkü Âmidî'ye göre, bir kimse eğer Allah'ı ve peygamberlerin getirdiklerini tasdik ettiği halde, inkârından değil de ihmalkârlık ve tembelliğinden dolayı imanın bazı erkânını ya da icmâlini ihlâl ederse o kimse kâfir olmaz. Bu yüzden ümmetin selefî, böyle bir kimsenin ibadet ettiğinde ibadetinin sahih olduğu, ganimette Müslümanlarla beraber hissesi olduğu, öldüğünde cenaze namazının kılınacağı ve Müslüman mezarlığına defnedileceği hususunda ittifak halindedir. Bu durumdaki birisi eğer kâfir olsaydı ümmetin böyle bir icmâmı olmazdı.⁶⁵

Çeşitli mezheplerin küfür tariflerini nakledip eleştiren Âmidî, son olarak kendisi gibi Eş'arî geleneğe mensup olan Gazzâlî'nin iman ve küfür tanımını verir. Daha sonra Gazzâlî'nin yaptığı küfür tarifini kapsam alanı bakımından doğru bulmaz. Gazzâlî, imanı -birçok Eş'arî âlim gibi- Allah'ı ve peygamberlerin getirdiklerini kalben tasdik etmek olarak tanımlar. Küfrü ise

⁶⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/330.

⁶¹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/330.

⁶² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/331.

⁶³ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/332.

⁶⁴ Âmidî, bu görüşü aktarırken “kalbin marifeti” ifadesini kullanmış ancak aynı hususta benzer bilgiler veren Cürcânî, Şerhu'l-Mevâkıf'da İbn Mücâhid ve Ashabü'l-Eser'e ait dediği bu iman tanımını yaptığı yerde “kalbin tasdiki” olarak ifade etmiştir. Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/353.

⁶⁵ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/332.

Peygamber’i getirdiği şeyler hususunda tekzip etmek şeklinde tarif eder.⁶⁶ Âmidî’ye göre, bu tarif yeterli bir tarif değildir ve bazı şeyleri kapsamına almamaktadır. Mesela, Peygamber’in getirdiği şeylerden bazılarını tasdik etmeyen ve aynı zamanda tekzip de etmeyen kişiyi kapsamamaktadır. Ancak bu durumdaki bir kişi İslam âlimlerinin icmâ ile kâfir durumundadır. Bu tarif aynı şekilde kâfirlerin çocuklarını ve mecnunları da kapsamamaktadır. Çünkü onlarda da ne tasdik ne de tekzip vuku bulmuştur.⁶⁷

Gazzâlî’nin küfür tanımını dolayısıyla birçok Eş’arî âlimin küfür tanımını⁶⁸ kapsamı bakımından yeterli bulmayan Âmidî, ilginç bir küfür tanımı ortaya koyar ve bu tanımın diğerlerine göre daha doğru, istikrarlı ve geçerli olduğunu belirtir. Diğer tariflerin hepsinde itiraza mahal olacak ve çürütülmeye sebep olacak yönlerin olduğunu öne sürer. Âmidî’ye göre küfür, kendisiyle muttasıf olan kişiyi kadılık, devlet reisliği, şahitlik, ganimetlerden istifade ve cenaze namazının kılınması gibi Müslümanlara has durumlardan men eden bir hükümdür.⁶⁹ Âmidî, Gazzâlî’nin tanımını kapsam bakımından eleştirmiş, ancak kendisinin ortaya koyduğu tanım da küfrün mahiyeti hakkında bir fikir vermemekte, sadece küfür nedeniyle meydana gelen çeşitli hukukî neticeleri ifade etmektedir. Halbuki küfrün tanımından beklenen şey kişinin iman sahibi olup olmamasına sebep olan şeyin açıklanmasıdır. Âmidî’nin Gazzâlî’yi eleştirirken verdiği örneklerin genelde zaten Müslüman olmayanlarla ilgili olması, Müslüman iken küfre düşenlerden bahsetmemesi ve yaptığı tanımda da zaten Müslüman olmayan kimselerle ilgili hükümleri sıralaması tekfir karşısındaki eleştirel tutumuyla ilgili olması muhtemeldir. Bu durum, onun diğer iman ve küfür tanımlarının netice verdiği tekfir sonucuna yönelik eleştirilerinde sıklıkla görülmektedir.

4. Büyük Günah Meselesi

İman ile amel arasındaki münasebetin tartışılmasına sebep olan ilk konunun *mürtekib-i kebîre*’nin durumu olduğunu söylemek mümkündür. Henüz hicrî birinci yüzyılın ilk yarısında Hâricîlerin büyük günah işleyenin küfre düştüğünü iddia etmeleri ve bu nedenle bazı sahâbîler de dâhil birçok Müslümanı tekfir etmeleri⁷⁰ büyük günah işleyenlerin îtikâdî durumlarının tartışılmasına neden olmuştur. Hâricîlerin çoğunluğu, büyük günah işleyenin “*Kim Allah’ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin ta kendileridir*” ayeti gereğince küfre düştüğünü öne sürmüşlerdir.⁷¹ Hâricîlerden Ezârika’ya göre ise, büyük günah işleyen de küçük günah işleyen de müşrik durumuna düşmüştür.⁷² Siyasi saiklerle bu görüşleri ortaya atan ve naslara literal bir okuma biçimiyle yaklaşan Hâricî zihniyet, İslam toplumunda kendisine ciddi bir zemin bulamamıştır. Büyük günah meselesini teolojik zeminde tartışan Mu’tezile ise bu konuda Hâricîlerin iddialarından daha yapıcı bir görüş ortaya koyamamıştır. Mu’tezile’ye göre büyük

⁶⁶ Gazzâlî, *Fayşalü’t-tefriqa*, 25; Aynı yerde Gazzâlî, tekfirle ilgili önemli bir kaide sunmaktadır. Ona göre, “lâ ilâhe illallah Muhammedu’r-Rasûlullah” sözüne bağlı kalanların, bu düstur ile çelişir durumda bulunmadıkları sürece, mezhepleri ne kadar farklı olursa olsun tekfir etmekten kaçınmalıdır.

⁶⁷ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/332.

⁶⁸ Bk. Cürcânî, *Şerhu’l-Mevâkıf*, 8/361.

⁶⁹ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/332-333.

⁷⁰ Şehristânî, *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/130-135; Ebü’l-Muîn en-Nesefî, *Bahrü’l-kelem*, 69.

⁷¹ Şehristânî (öl. 548/1153), *el-Milel ve’n-nihâl*, 1/130-133; Râzî, *el-Muhassal*, 216; İrfan Abdülhamid, *İslam’da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, çev. Saim Yeprem (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 89.

⁷² Ebü’l-Muzaffer el-İsferâyînî, *et-Tebşîr fi’l-dîn*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî (Kahire: y.y. 1940) 29-30; Râzî, *el-Muhassal*, 216.

günah işleyen kimse ne kâfir ne de mümindir. O kimse fâsık konumundadır.⁷³ Bu durumdaki bir kimse ne ebedî cehenneme ne de cennete müstahak olur. Üçüncü bir hüküm içinde kalır ki buna *el-menzile beyne'l-menzileteyn* denilir. Ancak bu hüküm isimlendirme anlamında bir hükümdür. Kişinin akıbeti burada tövbe şartına bağlanmıştır. Buna göre kişi tövbe etmeden ölürse ebedî cehennemde kalacak ve kâfir muamelesi görecektir.⁷⁴ Kadı Abdülcebbâr, büyük günah işleyenin Haricîlerin söylediği gibi kâfir olarak isimlendirilemeyeceğini ve Mürcîîlerin dediği gibi de mümin sayılamayacağını belirtmiştir. Ona göre, günah işlemek zemme sebep olduğu için büyük günah işleyen iman vasfına layık değildir. Aynı şekilde Allah'ın nimetlerini inkâr etmiş, büyük azabı hak etmiş ve Müslüman mezarlığına defnedilme gibi bazı haklardan mahrum olmuş kişiye kafir denildiği için de Haricîlerin dediği gibi büyük günah işleyene kafir denilemez. Bu yüzden büyük günah işleyen fâsık olarak isimlendirilir.⁷⁵ Hasan el-Basrî (öl. 110/728) ise büyük günah işleyenin münâfik olduğu kanaatindedir.⁷⁶ Ebü'l-Muîn en-Neseî (öl. 508/1114) İslam ümmetinin büyük günah işleyene fâsık denileceği konusunda ittifak ettiğini ancak ayetlerde fâsık kavramının birbirinden farklı anlamlarda kullanılmasından dolayı fâsığın anlamı hakkında ihtilaf oluştuğunu belirtir.⁷⁷ Ehl-i sünnet âlimleri büyük günah işleyen Müslümanı naslarla sabit olan günahı helal saymaması kaydıyla mümin kabul etmişlerdir. Onlara göre büyük günah kişide var olan ve tasdikten ibaret olan imanın kaybolmasına neden olmaz. Kişiyi fâsık/günahkâr yapar ancak küfre düşürmez. Bu durumdaki bir kimsenin tövbe etmesi gerekir.⁷⁸

Âmidî, büyük günah işleyenin durumu ile ilgili doğrudan kanaatini belirtmek yerine bu konuda farklı mezheplerin görüşlerini aktarıp onların eleştirisini yapmaktadır. Onun bu eleştirilerine ve “ashabımız der ki” diyerek verdiği bazı bilgilere dayanarak bu konudaki görüşleri hakkında çeşitli tespitlerde bulunmak mümkündür. Ona göre, namaz ehli bir kimse büyük günah işler ya da küçük günahı sürekli işlerse bu kişiye kâfir denilemez o mümindir. Fakat fâsık bir mümin durumundadır. Küçük bir günahı işlerse fâsık değil, âsi bir mümindir. Büyük günah işleyenin fâsık olduğu hakkında ulemanın icmâi vardır. Fısk Allah'ın emirlerine itaatten ayrılmaktır. Bu yasaklı bir fiili yapmakla olabileceği gibi vacip olanı terk etmekle de olabilmektedir. “*Rabbînin emri dışına çıktı (fesekâ)*”⁷⁹ ayetinde fısk bu anlamda kullanılmıştır.⁸⁰

Bir kısım Mürcie'nin büyük günah işleyenin fâsık olmadığı yönündeki iddiasına ve Hâricîler ile Mu'tezile'nin büyük günah işleyenin iman dairesinden çıktığı görüşüne karşı çıkan Âmidî, bu iki görüş arasında mutedil bir kanaati dillendirmeye çalışır. Onun açısından bazı Mürcîîler büyük günahı hafife alırken, Hâricîler ve Mu'tezile ise tekfire kalkışarak aşırı gitmektedirler. Büyük günah işleyen mümindir. Bunun göstergesi ise iman ile zaten vasıflanmış olmasıdır. İman ile vasıflandığının delili ise kendisinde tasdik mevcut olmasıdır. Küfür ise imanın zıddıdır. O halde bu kimsede küfür ile iman bir arada bulunamaz. Muhalifler zuhur etmeden önce ümmetin selefi, büyük günah işleyenin mümin olduğu ve müminler zümresine dâhil olduğuna icmâ etmiştir.

⁷³ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 697; en-Neseî, *et-Temhîd*, 134.

⁷⁴ en-Neseî, *et-Temhîd*, 134-135; İsferyâî, *et-Tebşîr*, 40.

⁷⁵ Kādî Abdülcebbâr, *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*, 697 vd.

⁷⁶ Râzî, *el-Muhassal*, 216; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/364.

⁷⁷ en-Neseî, *et-Temhîd*, 134-136.

⁷⁸ en-Neseî, *et-Temhîd*, 136-137; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, 266.

⁷⁹ el-Kehf 18/50.

⁸⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/335.

Yine icmâ ile onun namaz ve zekât gibi bütün ibadetleri sahihtir. Eğer kâfir olsaydı ibadetleri sahih olarak görülmezdi.⁸¹

Büyük günah işlemenin imana zıt olduğu ve büyük günah işleyenin mümin sayılmayacağına iddia edilmesi ve bu hususta “Allah, müminlere çok merhametlidir”⁸² ayeti ile zina edenler hakkında nazil olan “Onlara Allah’ın dini(ni uygulama) konusunda sizi bir acıma tutmasın”⁸³ ayetinin delil olarak öne sürülmesi⁸⁴ durumunda Âmidî, karşı tezler ortaya koyar. Öncelikle büyük günah işlemenin imana engel olduğu iddiasını reddeder. Ona göre, müminin merhum olmasına delalet eden ayet büyük günahın imana zıt olduğuna delalet etmez. Zina ile ilgili ayette ise Allah’ın o mümine merhametli olmadığı ifade edilmemekte, sabit olmuş cezanın uygulanması konusunda rahmet ve şefkatin insanları alkoymaması gerektiği vurgulanmaktadır. Başka bir ayette, Allah “Rahmetim ise her şeyi kapsamıştır”⁸⁵ demektedir. Büyük günah işleyen eğer tövbe ederse icmâ ile mümindir. Kendisine had cezası uygulanırsa merhumdur.⁸⁶

Büyük günah işleyenin münafık olduğu iddiası da Âmidî’nin deliller öne sürerek reddettiği görüşlerdendir. Âmidî, bu görüşü Hâricîlerin bir kolu olan Bekriyye’nin ortaya attığını ve aynı görüşün Hasan el-Basrî’den de rivayet edildiğini belirtir.⁸⁷ O, bu iddiayı ispatlamak için ortaya sürülen akli ve nakli delilleri yeterli bulmaz ve reddeder. Özellikle delil olarak öne sürülen nasların yanlış te’vil edildiğini belirtir ve kendi usulüne göre te’vil eder.

Büyük günah işleyenin münafık olduğunu söyleyenlerin bazı iddiaları şu şekildedir: “Onlardan bir kısmı da: ‘Eğer Allah lütuf ve keremiyle bizi zengin kılsa mutlaka zekât ve sadaka verecek, kesinlikle dürüst ve iyi kimseler olacağız’ diye Allah’a kesin söz vermişlerdi.”⁸⁸ “Bunun üzerine Allah, kendisine verdikleri sözü tutmamaları ve yalan söylemeyi âdet edinmeleri sebebiyle, kendi huzuruna çıkacakları güne kadar bir daha temizlenmeyecek şekilde, kalplerinin tam ortasına o çirkin nifak hastalığını yerleştirmiştir”⁸⁹ ayetlerinde Allah, kendisiyle yaptığı ahdi bozanları nifak ile vasıflandırmıştır. Günahkâr da ahdi bozmaktadır. “Şüphesiz münafıklar, fâsıkların ta kendileridir”⁹⁰ Ayetinde ise, fâsığın ancak münafıklar olacağı söylenmiştir. Büyük günah işleyen fâsıktır. O halde aynı zamanda münafık kabul edilmelidir. Münafık kabul edilmemesi bu ayete muhalefet olur. “Münafığın alâmeti üçtür: Konuşunca yalan söyler, söz verince sözünden cayar, kendisine bir şey emanet edildiğinde hıyanet eder.”⁹¹ hadisi de büyük günah işleyenin münafık olduğuna delalet eder. Akli olarak, kalbinde iman istikrar bulmuş bir kimsenin Allah’ın vad ve vaîdine inanması, azabının ne kadar zor olduğunu bilmesi ve bunun gereği gibi yaşaması gerekir. Eğer birisi günahlara dalmış,

⁸¹ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/336.

⁸² el-Ahzâb 33/42.

⁸³ Nûr 24/2.

⁸⁴ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/318.

⁸⁵ el-A’râf 7/156.

⁸⁶ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/323.

⁸⁷ Âmidî, *Ebkârü’l-efkâr*, 3/334.

⁸⁸ et-Tevbe 9/75.

⁸⁹ et-Tevbe 9/77.

⁹⁰ et-Tevbe 9/67.

⁹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi’u’ş-şâhih*, (Kahire: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), “İmân”, 24; Ebû’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi’u’ş-şâhih*, (Kahire: Dâru İbn Hazm, 1429/2008), “İmân”, 107-108.

devamlı günah işliyorsa, bu onun kalbinde imanın kesinleşmediğini gösterir. Hakiki mümin değildir. Müminlere benzemeye çalışıyorsa münafıktır. Değilse nasların gereğince kâfirdir.⁹²

Hâricî zihin yapısının sığ, zahire dayanan ve nasların inceliklerini idrak edemeyen yorum yöntemini yansıtan bu delillere benzer daha birçok delili zikreden Âmidî, onların her iddialarını cevaplandırmaya çalışır. O, delil olarak öne sürülen ilk ayetlerin onların görüşlerine delalet etmediğini belirtir. Onların büyük günahı işlediği anda kişinin münafık olduğunu söylediklerini ancak ayetin ahdi bozmadan sonra nifakın onu takip ettiğine delalet ettiğini dolayısıyla bir şeyin arkasından gelenin vukuu anında o şeyin yanında olmasının imkânsız olduğunu ifade eder. İlgili ayetin her münafığın fâsık olduğuna delil olduğunu ama bunun her fâsığın münafık olduğu anlamına gelmediğine dikkati çeker. “Şüphesiz münafıklar, fâsıkların ta kendileridir.”⁹³ Ayetinin nüzul sebebi incelendiğinde burada kastedilenin Hz. Peygamber dönemindeki hakiki münafıklar olduğunu bu nedenle büyük günah işleyen münafık olmasıyla bir ilgisinin olmadığını ifade eder. Âmidî kalbinde iman kesinleşmiş bir kimsenin hiçbir surette günaha dalmaması gerektiği iddiasına da itiraz eder. Ona göre, kişi kalbinde kesinleşmiş bir iman bulunmakla beraber, Allah'ın azabını bildiği halde Allah'ın rahmet ve keremine güvenerek aldanıp masiyete girebilir. Acil bir lezzeti Allah'a taate tercih edebilir. Âsi müminlerin halinin böyle olduğu zaten bilinmektedir. Günahkâr olmaları hiçbir şekilde mümin olmadıklarına delalet etmez.⁹⁴

5. Tekfirde Ölçü ve Sınır

Birçok İslam âlimi Müslüman bir kimsenin küfrüne hüküm vermekten kaçınmış ve ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini bir prensip haline getirmiştir.⁹⁵ Tekfire karşı “kible” ifadesinin kullanılmasının nedeni, “kible” kavramının, din anlayışı, sosyo-kültürel aidiyeti ve siyasi düşüncesi ne olursa olsun bütün Müslümanların yöneldiği ortak yönü ifade etmesidir. Bu bağlamda “Ehl-i kible tekfir edilemez” ilkesi, kibleye yönelerek ibadet eden ya da kiblenin ibadet için dönülmesi gereken tek yön olduğuna inanan her Müslümanı, zarûrât-ı dîniyye ile çerçevelenen hüküm ve esaslara inandığı sürece Müslüman olarak görmeyi ve tekfirden beri saymayı öngörmektedir. Başta Ehl-i sünnet kelâmcıları olmak üzere farklı fırkalara mensup birçok kelâmcı ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceği prensibine kuramsal bir derinlik kazandırmak için gayret etmiştir. Ancak teorik olarak tekfire karşı çıkmakla beraber bazı âlimler mezhep taassubu, sosyo-politik etkiler, Arap-mevâli çekişmesi gibi bazı saiklerle tekfirde bulunmuşlardır.⁹⁶

Âmidî, kendi geleneğinden bazı âlimlerin ehl-i kiblede olan bid'at ehlini tekfir ettiklerini belirtir. Ancak o bu görüşe katılmaz. Tekfire konu olan birçok hususu te'vil eder ve söz konusu meselelerin tekfiri gerektirmediğini deliller öne sürerek açıklar. Başta imam Eş'arî olmak üzere birçok Eş'arî kelâmcının ve Ebû Hanîfe (öl. 150/767) ve Şâfiî (öl. 204/820) gibi birçok fakihin hakka muhalefet eden ehl-i kiblenin Müslüman olduğu kanaatinde olduklarını aktarır. İmam

⁹² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/337.

⁹³ et-Tevbe 9/67.

⁹⁴ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/339-340.

⁹⁵ Ebû Hanîfe, *Risâletü Ebî Hanîfe*, 83; Eş'arî, *el-İbâne*, 10; Râzî, *el-Muhassal*, 217; Teftâzânî, *Şerhu'l-'Akâ'id*, 267; Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/370-371; Ahmed b. Hasan b. Sinâni'd-Dîn el-Meşhûr bi-Beyâzîzâde, *el-Uşûlü'l-münife li'l-İmâm Ebî Hanîfe*, thk. İlyas Çelebi (İstanbul: İFAV, 2014), 108.

⁹⁶ Mahsum Aytepe, *İslam Düşüncesinde Ehl-i Kible ve Tekfir* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2019), 209.

Şâfiî'nin kendi taraftarlarının hasımlarına karşı yalan yere şahitlik etmelerini caiz kabul eden Hattâbiyye haricinde hevâ ehlinin şahitliğini kabul ettiğiyle ilgili rivayeti nakleder.⁹⁷ Seyyid Şerif Cürcânî'de *Şerhu'l-Mevâkıf*'ta Ebû Hanîfe ve Şâfiî ile ilgili aynı rivayetleri naklederek Allah'ın sıfatları, Allah'ın mekânsız ve cihetsiz olduğu, kul fiillerinin yaratılması ve rü'yetullah gibi birçok hususun ümmet içinde ihtilâflı olduğunu belirtir. Ona göre, bu konular hakkında farklı görüşler ortaya koyan mezhep mensupları tekfir edilemez. Dinin sahlılığı bu konularda doğruyu bilmeye bağılı değıldir ve bunlarda hata yapma İslam'ın hakikatine zarar vermez.⁹⁸

Âmidî, tekfiri gerektiren durumları şu şekilde sıralar: Allah'tan başka bir ilahın varlığını kabul etmek, puta secde etmek, ulûhiyetin insanlara hulûl ettiğini kabul etmek, Hz. Muhammed'in (s.a.v) nübüvvetini inkâr ya da kötölemek, haramlığı sabit olan şeyi helal saymak, şer'î vacipleri ıskât etmek, Hz. Peygamber'in getirdiklerini inkâr etmek, bir peygambere küfretmek, bir peygamberi öldürmek, Kur'an'ı pislik içine atmak. Bu saydığı hususlardan bazılarında te'vil, cehalet ve niyet gibi bazı sebeplerin söz konusu olması halinde kişinin tekfir edilmesinin terk edilebileceğı de Âmidî'nin ifadeleri arasında tespit edilebilmektedir.⁹⁹

O, tekfiri gerektiren bu haller dışında kalan akâid konularına dair; icmâya muhalefet edilmesi, Kur'an'ın mahlûk sayılması, Allah'ın sıfatlarının reddedilmesi ya da yanlış te'vil edilmesi, rü'yetullahın inkâr edilmesi, te'vil ile bazı sahabîlerin ya da onların dışında bazı Müslümanların tekfir edilmesi gibi birçok meselenin insanları ve mezhepleri tekfir etmeye sebep teşkil etmeyeceğini ancak bid'at ehli sayılmalarına neden olacağını belirtir.¹⁰⁰ Ona göre, bu görüşün temel mantığı imanın, Allah'ın varlığını, Hz. Peygamber'in nübüvvetini ve getirdiklerini kalbin tasdikine bağılı olmasıyla ilgilidir. Eğer yukarıda zikredilen hususlar gibi kelâmî münakaşalara konu olan meseleler iman etme için bir esas teşkil etseydi Hz. Peygamber, insanlardan iman etmek için kelime-i şehadeti istemekle beraber bu meseleleri bilmelerini ve itikatlarının keyfiyetini araştırmayı da isterdi.¹⁰¹

6. İtikâdî İslam Mezheplerinin Durumu

Tekfir konusunda oldukça hassas olan Âmidî, Müslümanlar arasında zuhur eden itikâdî İslam mezheplerinin küfür ve iman bakımından durumlarını değerlendirmeye alır. Bu mezhep mensuplarını "Ehl-i kiblede hakka muhalefet eden kâfir midir değil midir?" başlığı altında ele alır. Bu mezheplerin tartışmalı görüşlerini inceleyerek bu görüşlerinden dolayı küfürlerine hükmedilip edilemeyeceğini belirlemeye çalışır. Ona göre, bu mezheplerin her birinin görüşleri ortaya konulup incelemeye tabi tutulmadan iman ve küfür durumlarının anlaşılması mümkün değildir.¹⁰²

Âmidî, İslam fırkalarının durumlarını ele almadan önce Müslümanlar arasında ortaya çıkan ilk fikir ayrılıklarını kısaca özetler. O, Hz. Peygamber'in son günlerine kadar -nifakını gizleyenler hariç- Müslümanların tek bir akîde üzerine birlik içinde olduklarını ve ayrılıkların daha sonraları

⁹⁷ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/395-397.

⁹⁸ Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, 8/370.

⁹⁹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/325, 330, 398; Ayrıca bk. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/398-405.

¹⁰⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/398-404.

¹⁰¹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/398.

¹⁰² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/342.

ortaya çıkmaya başladığını belirtir. İlk ihtilafların şerî prensiplerin ikamesi ve dinin usulünün idâmesi gibi iman ve küfürle ilgisi olmayan bazı ictihâdî meselelerde meydana geldiğini ifade eder. Bu hususlar, kırtâs olayı, Usâme'nin ordusu, Hz. Peygamber'in vefat edip etmediği tartışması, Hz. Peygamber'in nereye defnedileceği meselesi, imamet tartışmaları, Fedek arazisi meselesi, zekât vermeyenlerin durumu, Hz. Ömer'in hilafete tayin edilmesi, Hz. Osman için şûranın belirlenmesi ve seçilmesi, Hz. Osman'ın şehîd edilmesi, Hz. Ali ve Muaviye'nin hilafetleri, Cemel ve Sıffin vakalarıdır. Bunların yanında kelâle, dedenin mirasçı olup olmaması durumu ve dişlerin diyeti gibi fikhî konulardaki ihtilafları Âmidî'nin zikrettiği sahabe döneminin sonlarına kadar uzanan ilk ihtilaflardır. O, bu ihtilafların tamamını içtihâdî ihtilaf olarak görmektedir.¹⁰³ Burada Cemel ve Sıffin vakalarının sebep olduğu îtikâdî sorunlara değinmemesi dikkat çekicidir. Ancak Havâric ve Şîa'dan bahsederken konunun bu yönlerine değinmesi göz önüne alındığında bu hadiseleri sebepleri itibariyle içtihat bağlamında zikrettiğini söylemek mümkündür.

Anlaşılan o ki, Âmidî'ye göre îtikâdî ihtilafların ortaya çıkışı Mabed el-Cühenî (öl. 83/702 [?]), Gaylân ed-Dımeşkî (öl. 120/738) ile Yunus el-Esvârî'nin (öl. 117/735) ortaya çıkışı ve kader konusunda muhalefet etmeleri, hayır ve şerri Allah'a ve takdirine izafe etmeyi reddetmeleri gibi tartışmalarla başlamıştır. Zamanla artarak devam etmiş ve ümmet fırkalara ayrılmıştır.¹⁰⁴

Birçok firak ve makâlât eserinde sıklıkla rastladığımız gibi Âmidî de İslam ümmetinin ayrıldığı îtikâdî fırkaları meşhur yetmiş üç firka hadisine göre taksim eder. O, ümmetin sekiz ana fırkaya bölündüğünü söyler. Bunlar, Mu'tezile, Şîa, Havâric, Mürcie, Neccâriyye, Cebriyye, Müşebbihe ve Fıraku'n-nâciye'dir. Bu fırkaların adedini bazı alt kollarını da zikretmek suretiyle 73'e tamamlar.¹⁰⁵ Firka tasnifi ve fırkalar hakkındaki bilgiler konusunda daha çok Bağdâdî'nin *el-Farâk beyne'l-fırak*'ı ve *Şehristânî'nin el-Milel ve'n-nihal*'inden yararlandığı görülmektedir.¹⁰⁶

Yetmiş üç firka rivayetine sadık kalarak fırkaları taksim eden Âmidî, yine bu rivayet bağlamında Firka-i Nâciye dışında kalanların ateşe girmeyi gerektirici bir sapkınlık içinde olduklarını ifade eder.¹⁰⁷ Birazdan inceleyeceğimiz üzere Âmidî, Firka-i Nâciye dışında kalan fırkaların tamamını tekfir etmez. Dolayısıyla burada cehenneme girmeyi gerektirici olarak gördüğü sebepler, bazıları için küfür iken bazıları içinde bid'at ve îtikâdî sapkınlıktır. Benzer bir görüşü Gazzâlî'de de görmek mümkündür. O, yetmiş üç firka hadisinde kastedilen Firka-i Nâciye'nin cehenneme gönderilmeden ve şefaate muhtaç olmadan cennete girecek kimselerin olmasının muhtemel olduğunu ifade eder. Ona göre, rivayette cehenneme girecek kimselerden kasıt ise akâid konusunda bid'ate düşenler ve günahlarından dolayı orada kalması gerekenler gibi kimselerdir. Bunlar bir müddet sonra cehennemden çıkacaklardır. Cehennemde ebedî kalacaklar ise, bu ümmetten Hz. Peygamber'i yalanlayanlar ve maslahat için yalan söylemesini câiz gören¹⁰⁸ bir

¹⁰³ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/342-344.

¹⁰⁴ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/344.

¹⁰⁵ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/344-394.

¹⁰⁶ Âmidî'nin İslam mezheplerini taksimi ve yöntemi hakkında geniş bilgi için bk. Kadir Gömbeyaz, "İtikâdî Firka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri", *Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 269-299.

¹⁰⁷ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/393.

¹⁰⁸ Gazzâlî'nin kastettiği bu firkada muhtemelen İmam Şâfiî'nin şahitliğini kabul etmediği tek firka olarak nakledilen Hattâbiyye'dir. Şâfiî ile ilgili bu rivayet için bk. Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/395.

fırkadır.¹⁰⁹ Fırka-i Nâciye hakkında yer yer bu tarz görüşlere rastlansa da genel anlamda İslam düşünce tarihinde zuhur eden fırkaların hemen hemen hepsi Fırka-i Nâciye'yi kendilerinin temsil ettiklerini iddia etmişlerdir.¹¹⁰

Âmidî, Fırka-i Nâciye dışında kalan grupların dünyadaki hükümlerinin ne olacağını açıklamadan önce bu hususta sorulması muhtemel olan bir soru sorar ve cevap verir. Cevabında hakka muhalefet eden ehl-i kiblenin tekfir edilemeyeceğini, birçok âlimin de bu görüşte olduğunu nakleder. Ancak bazı Eş'arîlerin tekfir ettiklerini ifade eder. Bu fırkaları tekfir edenlerin tekfir ettikleri noktaları özetle aktarır ve karşı deliller ortaya koyarak tekfir edilemeyeceğini ispat etmeye çalışır.¹¹¹

Yaşadığı dönem itibarıyla tekfir konusunda entelektüel görüşler ortaya koymayı başaran Âmidî, Mu'tezile, Havâric, Müşebbihe ve Şia'yı tekfir etmeleri nedeniyle kendisinin de mensubu olduğu Eş'arî geleneğe mensup bazı âlimlerin görüşlerini de eleştirir.

Âmidî, içerisinde bazı Eş'arîlerin de bulunduğu bir kısım âlimin Mu'tezile'yi "Kaderiyye bu ümmetin mecûsileridir"¹¹² rivayeti ve sıfatları inkâr etmeleri, Allah'ın fiilleri konusunda ümmetin icmâına muhalefet etmeleri ve Kur'an mahlûktur demeleri gibi bazı hususları öne sürerek tekfir ettiğini belirtir. Bazılarının Mu'tezile ehlini mürted kabul ettiğini, onlardan cizye kabul edilmeyeceğini, kestiklerinin yenilmeyeceğini ve kadınlarının nihaklanmayacağını ifade ettiklerini aktarır. Yine Havâric ve Şiâ'nın sahâbeyi tekfir etmeleri ve Müşebbihe'nin de cisim isnad etmeleri sebebiyle bazı âlimler tarafından tekfir edildiklerini ifade eder.¹¹³ Ancak Âmidî açısından söz konusu mezheplerin tekfiri için ileri sürülen bu delillerin hiçbirisi onların tekfir edilmesi için yeterli değildir.

Ona göre bu mezheplerin îtikâdî durumları hakkında bir hüküm verilirken esas alınması gereken hepsi hakkında toplu bir hükme varmamak; bid'at içeren bazı görüşleri olanlarla, yanlış inançları nedeniyle küfre düşenleri birbirinden ayırmaktır. Mesela onlardan, Allah'tan başka bir ilahın varlığını kabul etme ve Allah'ın bazı şahıslara hulûl ettiğine inanma gibi küfrü gerektiren itikada sahip olan, Hâbitiyye, Sebeiyye, Cenahiyye, Zemmiyye, Rizâmiyye, Nusayriyye ve İshâkiyye gibi Gulât Şiîler küfre düşmüşlerdir. Aynı şekilde, Hz. Muhammed'in risaletini inkâr edip onu kötöleyen Gurâbiyye ve Zemmiyye fırkaları da küfre düşmüşlerdir. Yine bunların yanında haramları mubah sayan, şer'an farz olan emirleri iskât eden ve Hz. Peygamber'in getirdiği şeyleri inkâr eden Cenâhiyye, Mansûriyye, Hattâbiyye, İsmâiliyye ve Hz. Ali ve oğlunun ilahlığını idda eden Beyâniyye gibi fırkalar küfre düşmüşlerdir. Bunlardan Hâbitiyye Mu'tezile'nin bir kolu iken diğerlerinin tamamı Gulât Şiî fırkalarıdır. Bunların küfrü hususunda Müslümanlar arasında bir ihtilaf yoktur. Ancak Mu'tezile, Havâric, Şiâ ve Müşebbihe gibi fırkaların durumu ise bunlar gibi değildir.¹¹⁴

¹⁰⁹ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrika*, 85-86.

¹¹⁰ Bu hususta özlü bir inceleme ve geniş bilgi için bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010), 65-104.

¹¹¹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/393, 395-404.

¹¹² Ebû Davud, *Sünnet*, 17; Hâkim, 1/159, Beyhakî, 10/203, 207.

¹¹³ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/395-397.

¹¹⁴ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/394-398, 356.

Âmidî, Mu'tezile hakkında sıklıkla öne sürülen “Kaderiyye bu ümmetin mecûsileridir”¹¹⁵ rivayetinin haber-i vâhid olduğunu dolayısıyla bu gibi rivayetlerle tekfirin ispat edilemeyeceğini söyler. Mu'tezile'nin sıfatları inkâr etmesinin, onları tekfire sebep olmayacağını çünkü bu konunun zaten tartışmalı bir konu olduğunu dile getirir. Eğer sıfatları inkâr eden kâfir sayılırsa, zâid sıfatlar konusunda ihtilafa düşen Eş'arilerin de iman durumunun tartışılabilmesine dikkat çeker.¹¹⁶ Allah'ın fiilleri konusundaki görüşleri ile icmâya muhalefet etmelerinin de Mu'tezile'nin tekfiri için öne sürülemeyeceğini çünkü icmâya muhalefetin küfür olmadığını belirtir ve buna bir örnek verir. Bütün ümmet su akışkandır dediği halde suyun akışkan olmadığına inanan birisinin tekfir edilemeyeceğini aktarır.¹¹⁷

“Kim Kur'an mahlûktur derse o kâfirdir” rivayeti ile Mu'tezile'nin tekfir edilmesine de karşı çıkan Âmidî, bu rivayetin de haber-i vâhid olduğunu tekfir için yeterli olmadığını ileri sürer. Ona göre, eğer bu rivayetle küfür sabit olsa bile bu sözle neyin kastedildiği önemlidir. Mahlûk demekle sonradan var edildiği mi yoksa sonradan uydurulduğu mu kastedilmektedir. Şayet sonradan var edildiği kastediliyorsa bu sözü söylemek küfrü gerektirmez. Ama sonradan uydurulduğunu söylemek kastediliyorsa bu küfürdür. Ancak ehl-i kiblede hiç kimse -Mu'tezile de dâhil- Kur'an uydurulmuştur anlamında Kur'an mahlûktur dememektedir.¹¹⁸

Âmidî'nin itiraz ettiği hususlardan birisi de Mu'tezile'nin rü'yetullahı inkâr etmesinden dolayı tekfir edilmesidir. Ona göre, “Aslında onlar rablerinin huzuruna çıkacaklarını inkâr etmektedirler”¹¹⁹ ayetinde eğer “likâ” ile rü'yetullah kastediliyorsa rü'yetullahı inkâr eden tekfir edilir ama bu sabit değildir. Burada kastedilen Allah'ın mükâfatlandırması ve cezalandırması ile karşılaşmaktır; rü'yetullah değildir. Ehl-i kiblede hiç kimse de rabbinin mükâfat ve cezasını göreceğini inkâr etmemektedir.¹²⁰ Gazzâlî, de rü'yetullahı inkâr etmesi nedeniyle Mu'tezile'nin tekfir edilemeyeceğini söylemiş bu görüşün bir te'vil sonucu ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Mu'tezile'nin benzer görüşleri nedeniyle tekfir edilmek yerine, yoldan sapmış anlamında “dâll/dalalet ehli” ve selef-i salihînin hakkında detaylı açıklama yapmadığı rü'yetullah konusunda yeni bir bid'at ortaya koymaları nedeniyle de “Mübtedia/bid'atçı” denilebileceğini dile getirir.¹²¹

Âmidî, bazı sahâbîleri tekfir etmeleri gibi sebeplerden dolayı Havâric ve Şiâ'nın tekfir edilmesini de doğru bulmaz. Sahâbeyi tekfir edenin küfre düşeceği ile ilgili icmâ olduğunu kabul eder. Ancak bunu daha önceki bazı meselelerde olduğu gibi te'vil olup olmadığına bakılarak kararlaştırılması gerektiğine dikkat çeker. Ona göre, eğer bazı sahâbîleri tekfir edenler bunu bir te'vil ile yapıyorlarsa tekfir edilemezler. Fakat hiçbir açıklayıcı sebep olmadan sahabeyi tekfir

¹¹⁵ Ebû Davud, Sünnet, 17; Hâkim, 1/159, Beyhakî, 10/203, 207.

¹¹⁶ Bu durum Gazzâlî tarafından da dile getirilmiştir. O, Allah'ın Bekâ sıfatının zatı üzerine zâid bir sıfat olduğu görüşünü ileri süren Bâkîllânî'nin, İmam Eş'arî'ye muhalefet ettiğini dile getirmiş ve bu durumun Allah'ın her şeyi kadir olduğunu kabul etmekle beraber ilâhî sıfatları kabul etmeyen Mu'tezile'nin durumundan çok farklı olmadığını ifade etmiştir. Kişinin kendi mezhebine uymayan görüşler ortaya koyanları tekfir etmesinin bir ahmaklık ve taklitçilik olduğunu ifade etmiş ve sert bir şekilde eleştirmiştir. Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika*, 19-21.

¹¹⁷ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/398-399.

¹¹⁸ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/399.

¹¹⁹ es-Secde 32/10.

¹²⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/399-400.

¹²¹ Gazzâlî, *Fayşalü't-tefrika*, 47-48.

etmek küfre düşmeye sebep olur. Âmidî, bazı sahâbîleri tekfir edenlerin onlar hakkında vârid olan rivayetleri te'vil etmeden tekfire kalkışmalarının iddia edilmesine de karşı çıkar. Tekfir edenlerin, o rivayetleri onların küfre düşmeden imanla ölmeleri şartına bağlı olarak yorumlamalarının muhtemel olduğunu ve sahâbenin de akıbetinin tam olarak bilinemeyeceğini, eğer akıbetleri kesin olarak imanla ölmeleridir diye bir kanıya varılırsa bunun adeta onların küfürden masum olacakları anlamına geleceğini belirtir.¹²² Gazzâlî de te'vilin tekfire mani olduğunu görüşünü savunmuştur. Ancak o her te'vili geçerli te'vil olarak kabul etmez. Ona göre, te'vilin geçerli olabilmesi için katiyet ifade eden delillere dayanması ve Arap dilinin kurallarına uygun olması gerekir.¹²³ Ancak Âmidî, te'ville ilgili herhangi bir zorunlu kural öne sürmez.

Yine “Her kim kardeşine ey kâfir derse (bu söz) ikisinden birine döner.”¹²⁴ hadisine dayanarak sahâbîleri tekfir eden Havâric ve Şiâ'nın tekfir edilebileceği görüşüne karşı çıkan Âmidî, bu rivayetin âhad bir haber olduğunu, dolayısıyla bu rivayete muhalefet edenin tekfir edilemeyeceğini ifade eder. Şayet mütevatir olduğu kabul edilirse bu rivayetin zahir anlamına hamledilemeyeceğini dile getirir. Bu hususu bir örnekle açıklar. Bir kimsenin başka birisini Yahudi zannederek ona “ey kâfir” demesi halinde, ikisinden birinin kâfir olmasının gerekmeceğini ve bu gibi durumlarda muhakkak te'vile gidilmesi gerektiğini belirtir.¹²⁵

İslam düşünce geleneğinde kolayca tekfire kalkışmaktan sakınan birçok âlim gibi Âmidî de tekfir gerektiren görüşler ortaya koyanların görüşlerinin bir te'vile dayanıp dayanmadığının dikkate alınması gerektiğini önemsemiştir. Bu sayede ehl-i kiblede olan fırkaların tekfir edilmesini zorlaştırıcı bir yöntem izlemeye çalışmıştır. Bazı âlimler tekfir öncesinde aranan te'vil şartını Arap Dili kurallarına uygun olması ve İslami ilimler açısından geçerli bir düzeyde olması gibi esaslara bağlarken Âmidî, böyle bir yönteme gitmeyi yeğlememiştir.

Âmidî, Müşebbihe'nin tekfir edilmesi konusuna da yer vermiş ve bu konuda öne sürülen delilleri onların tekfir edilmesi için yeterli olmadığını öne sürmüştür. Müşebbihe'nin Allah'a cisim dediklerinden dolayı tekfir edildikleri görüşünü değerlendiren Âmidî, öncelikle gerçek anlamda Allah'a maddi varlıklar gibi cisimdir diyenlerin ve cisme karşı ibadet edenlerin kâfir olacağını kabul eder. Ancak Müşebbihe'nin Allah'a herhangi bir cisim gibi cismaniyet atfetmediklerini ve puta tapan bir putperest gibi Allah dışında bir ilahın varlığı inancında olmadıklarına işaret eder. “Andolsun, ‘Allah, Meryem oğlu Mesih’tir’ diyenler kesinlikle kâfir oldu”¹²⁶ ayeti ileri sürülerek cismi ilah görenlerin kâfir olacağı gerekçesiyle Müşebbihe'nin de küfre düşeceğinin iddia edilmesini de Âmidî kabul etmez. Onun açısından Hz. İsa'yı ilah edinenler Allah'ı bir insan konumunda herhangi bir maddi varlık gibi cisimleştirmişlerdir ve kâfirdirler. Ancak Müşebbihe'nin durumu böyle değildir ve tekfirleri gerekmez.¹²⁷

Burada bir hususa dikkat çekmek gerekmektedir. Her ne kadar Âmidî, ehl-i kiblenin tekfir edilmesi ve bunun doğuracağı sorunları dikkate alarak Müşebbihe'nin tekfir edilemeyeceğini söylese de Müşebbihe ile kimi kastettiğinin bilinmesi gerekir. Müşebbihe ve Mücessime İslam

¹²² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/400.

¹²³ Gazzâlî, *Faysalü't-tefrîka*, 56, 66, 69.

¹²⁴ Buhârî, “Edeb”, 73; Müslim, “İman”, 111.

¹²⁵ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/400-401.

¹²⁶ el-Mâide 5/72.

¹²⁷ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/397, 401.

tarihinde ortaya çıkmış bazı gruplara verilen isimdir. Bunlar arasında tevhide aykırı bir Allah inancına sahip olan ve Kur'an'ın açık hükümlerine aykırı görüşler öne süren gruplar da bulunmakta ve haklı olarak tekfir edilmektedir.¹²⁸ Bu anlamda Âmidî'nin tekfir edilemeyeceğini söylediği Müşebbihe'nin onun kendi koyduğu kriterlerden olan Allah'ın insanlara hulul ettiğine inanma ve bazı şahısları ilah kabul etme gibi küfrü gerektiren inançlara düşmeyen gruplar olduğunu söylemek gerekir. Nitekim o, yetmiş üç fırkayı sayarken Müşebbihe adı altında muhtelif gruplar olduğunu söyler ve bunlar içerisinde Gulât Şîî gruplar olan Sebeiyye, Beyâniyye, Muğiriyye ve Nusayriyye vs. bazı grupları da zikreder.¹²⁹ O bu grupların çeşitli inançları nedeniyle ittifakla kâfir olduklarını belirtmiştir.¹³⁰ Gulât Şîîler dışında Müşebbihe'den olan gruplar arasında Haşviyye ve Kerramiyye'yi de zikreder. Dolayısıyla onun tekfir edilemeyeceğini söylediği Müşebbihe'ye dâhil olanların Haşviyye ve Kerramiyye gibi fırkalar olduğunu söylemek isabetli olacaktır.

Burada belirtilmesi gereken başka bir husus da Âmidî'nin ehl-i bid'at ve ehvâ olan fırkaları zikrettikten sonra halk içerisinde îtikâdî konularda çeşitli sapkın fikirleri dillendiren birçok insan olduğunu söylemesi ve onlar hakkında farklı bir değerlendirme yapmasıdır. O, bu kimselerin toplumun avam kısmından ve ilmî yetkinliğe sahip olmayan, kendi ifadesiyle “ayak takımı” kimseler olduğunu, ilim ehli yanında bir değerlerinin olmadığını dolayısıyla bunların görüşlerinin bir fırka niteliği taşımadığını dile getirir.¹³¹ Burada her ne kadar bu kimselerin manevi sorumluluklarından bahsetmese de yeterli ilmî seviyeye sahip olmamalarını söyleyerek dikkate alınmayacaklarını vurgulaması ve ulema sınıfından ayırması, onun îtikâdî konularda ortaya atılan görüşlerde sıradan insanlardan ziyade âlimlerin manevî ve ahlakî bir sorumluluk taşıdıkları kanaatinde olduğunu göstermektedir.

Âmidî, küfrüne kani olduğu ehl-i ehvâ fırkalarının (Gulât Şîî fırkalar ve Hâbitiyye gibi) hükmü hakkında da değerlendirmede bulunur. Ona göre, bunların hükmü mürtedin hükmü gibidir. Kestikleri yenmez, kadınları nikâhlanmaz, eğer dâru'l-harpte karşılaşıp esir edilirlse köle yapılmazlar. Ölüm korkusundan olmaksızın tövbe ederlerse tövbeleri kabul edilir, ölüm korkusuyla olursa Ebû Hanîfe ve Şâfiî'ye göre tövbesi yine kabul edilir.¹³² Âmidî'nin burada belirttiği bir kısım ehl-i ehvâ hakkındaki “mürted hükmü” bazı araştırmacılar tarafından Fırka-i Nâciye dışında kalan bütün bid'at fırkalar hakkında söylenmiş gibi anlaşılmış ve yorumlanmıştır.¹³³ Hâlbuki daha önce detaylı incelediğimiz gibi Âmidî, ehl-i ehvâ fırkaları iki kısma ayırmış bir kısmının küfre düştüğünü bir kısmının ise tekfir edilemeyeceğini söylemiş, bütün bu fırkaları topyekûn mürted olarak kabul etmemiştir.

¹²⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Müşebbihe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları), 32/156-158.

¹²⁹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/391-392.

¹³⁰ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/397-398.

¹³¹ Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/394.

¹³² Âmidî, *Ebkârü'l-efkâr*, 3/404-405.

¹³³ Metin Bozan, “Mezhepler Tarihçiliği Açısından Seyfüddîn Âmidî”, *Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*, ed. Ahmet Erkol vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 267; Aytepe, *Ehl-i Kible ve Tekfir*, 203.

Sonuç

Ortaya çıkışı itibariyle siyasî nedenlere dayanan tekfir söylemi zamanla îtikâdî zemine taşınmış ve Müslümanlar arasında bir ötekileştirme ve dışlama aracı haline gelmiştir. İslam düşünce tarihi boyunca ortaya çıkan mezhep ve fırkaların kendilerinin dışında kalan grupların görüş ve düşüncelerini reddetme ve dine aykırı görme yöntemleri arasında sıklıkla tekfir söylemine başvurulmuştur. Ancak bu yöntem Hz. Peygamber'in ötekileştirme ve ayırıştırma uzak herkesi kucaklayıcı tavrına aykırıdır. Kur'an ve Sünnet, inanç esaslarını detaylarına inmeden ana hatlarıyla beyan etmiş ve bunlara inanılmasını emretmiştir. Fakat inanç konusunun detaylarında ortaya çıkan tartışmalar esasen naslarda bağlayıcı hükümlerle netleştirilmemiştir. Bu bağlamda zarûrât-ı dîniyeden olmayan hususlarda ortaya çıkan fikir ayrılıkları tekfere neden olarak öne sürülmemelidir.

Teorik olarak birçok İslam âliminin benimsediği ehl-i kible tekfir edilemez esası, bazı gerekçelerle birçok âlim tarafından ihlâl edilmiş olsa da Müslümanlar arasında tekfir söylemine karşı bir bilinç ve sağduyu oluşturma potansiyeline sahiptir. Müslümanlar arasında birlik ve beraberliğe vesile olması ve tekfir söyleminden uzak kalınması için bu esasın inanan insanların zihin dünyasında canlı tutulması gerekmektedir. Ayrıca bir Müslümanın tekfir edilmesi ve bunun sonucunda mürted konumuna düşmesi ile doğacak olan hukukî neticelerin bilinmesi ve bu cüretkârlıktan kaçınılması zorunludur. Bir kimsenin mümin mi kâfir mi olduğuna karar verme yetkisi nihâi noktada Allah'a aittir. Eğer dünyada bunun tespiti gerekirse ilmî yeterliliğe ve olgunluğa sahip ve bu iş için görevlendirilmiş kimseler tarafından karar verilmesi gerekir. Ancak bu hüküm dünyevî olacak ve kişinin ahiretteki durumunu bağlayıcı olmayacaktır.

İslam düşünce tarihinde tekfir konusunda hassasiyet göstermiş ve tekfir söylemini sınırlandırmaya çalışmış âlimler olmuştur. Bunlardan birisi de Seyfüddîn Âmidî'dir. O, doğrudan tekfir konusunun yanlışlığı üzerinde durup tekfere çokça başvuranları muhatap almamıştır. Bununla beraber tekfere konu olan birçok hususu detaylı bir şekilde incelemiş ve karşı deliller ortaya koyarak reddetmiştir. Başta Hâricîler ve Mu'tezile olmak üzere tekfere başvuran fırkaların delillerini Eş'arî iman anlayışına dayanarak çürütmeye çalışmıştır. Bunun yanında Hâricîler, Mürcie, Mu'tezile, Müşebbihe ve Şiâ gibi mezhep mensuplarının tekfir edilmesine karşı çıkmış ve tekfere konu olan görüşlerinin tekfiri gerektirmediğini mantıkî önermelerle açıklamıştır. Bunu yaparken bağlı bulunduğu Ehl-i sünnet ve Eş'arî gelenekten bazı âlimlerin görüşlerine muhalif görüşler de dile getirmiştir.

Âmidî'ye göre, tekfiri gerektiren hususlar Allah'tan başka bir ilah kabul etmek, ulûhiyetin insanlara hulûl ettiğine inanmak, nübüvveti inkâr etmek, haramlığı sabit olan bir şeyi helal saymak, Hz. Peygamber'in getirdiklerini inkâr etmek gibi hususlardır. Ayrıca küfre konu olacak davranışlarda eğer bir te'vil, cehalet veya niyeti küfre girmemek gibi durumlar söz konusu olursa tekfir etmek uygun değildir. Âmidî, bazı âlimler tarafından küfre sebep olduğu iddia edilen icmâya muhalefet etmeyi tekfere sebep olarak kabul etmez. Âhad rivayetler öne sürülerek de insanların tekfir edilemeyeceği görüşündedir. Onun açısından, rü'yetullahın inkâr edilmesi, sıfatların reddedilmesi veya te'vil edilmesi ve te'vil ile bazı sahabelerin tekfir edilmesi gibi durumlar tekfere sebep teşkil etmez ancak bu görüşte olanların bid'at ehli sayılmalarına sebep olur.

Yetmiş üç fırka rivayetinde ifade edilen Fırka-i Nâciye'nin Eş'arîler, Ehl-i sünnet ve Ehl-i hadîs olduğunu ifade eden Âmidî, cehenneme gireceği ifade edilen fırkalar olarak nakledilen grupların büyük çoğunluğunu tekfir etmemiş ancak içine düştükleri îtikâdî sapkınlıklar nedeniyle azap göreceklerine işaret etmiştir. Ehl-i bid'at olarak kabul ettiği bu fırkalardan Gulât Şîi gruplar ve onlara benzer itikada sahip bazı fırkaların küfre düştüklerini kabul etmiştir.

Rahatlıkla dönemin bir Eş'arî entelektüeli kabul edebileceğimiz Âmidî, tekfir konusunda kendini mensubu hissettiği Ehl-i sünnet geleneğinden bazı âlimlere muhalefet edip görüşlerini eleştirerek daha özgün fikirler ortaya koymuştur. O, iman dairesini kendi mezhep mensuplarına has gören zihniyete karşı çıkarak tekfir imkânlarını minimum düzeye indirmeye çalışmıştır. Ancak bunlarla beraber doğrudan tekfir konusunun zararları ve neticeleri hakkında yorumlar yapmaktan geri durmuş ve deliller üzerinden bir soru-cevap kurgusu içerisinde düşüncelerini açıklamıştır.

Kaynakça

- Abdülcebbâr, Kādî. *el-Muğnî fî ebvâbi't-tevhîd ve'l-'adl*. thk. Hadr Muhammed Nebha. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2012.
- Abdülcebbâr, Kādî. *Şerhu'l-Uşûli'l-ĥamse*. thk. Abdülkerim Osman. Kahire: Mektebetu Vehbe, 1996.
- Abdülhamid, İrfan. *İslam'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. Saim Yeprem. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2020.
- Âmidî, Seyfuddîn Ebi'l-Hasan Ali b. Muhammed Salim. *Ebkârü'l-efkâr fî uşûli'd-dîn*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002.
- Aydın, Ömer. *Kur'an'da İman Amel İlişkisi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 2016.
- Aytepe, Mahsum. *İslam Düşüncesinde Ehl-i kible ve Tekfir*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2019.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *el-Farq beyne'l-fırak*, nşr. Muahammed Zahid el-Kevserî. Kahire: Neşru's-Sekafeti'l-İslâmiyye, 1948.
- Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed. *Kitâbu Uşûlü'd-dîn*. İstanbul: Matba'atü'd-Devle, 1928.
- Bâkîllânî, Ebû Bekir Muhammed b. Tayyib. *Temhîdü'l-evâ'il ve telhîşü'd-delâ'il*. thk. İmadüddin Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübî's-Sekâfiyye, 1987.
- Beyâzızâde, Ahmed b. Hasan b. Sinâni'd-Dîn el-Meşhûr. *el-Uşûlü'l-münîfe li'l-İmâm Ebî Hanîfe*. thk. İlyas Çelebi. İstanbul: İFAV, 2014.
- Bozan, Metin. "Mezhepler Tarihciliği Açısından Seyfuddîn Âmidî". *Uluslararası Seyfuddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ahmet Erkol-Abdurrahman Adak-İbrahim Bor. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhih*. Kahire: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2012.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fî uşûli'l-ittikâd*. thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sayih - Tevfik Ali Vehbe. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'd-Diniyye, 2009.
- Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebi'l-Maânî Abdümelik b. Abdullah b. Yûsuf. *el-Aĥîdetü'n-Nizâmiyye fî erkâni'l-İslâmiyye*. thk. Muhammed Zâhid el-Kevserî. b.y.: el-Mektebü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1992.
- Ebû Hanîfe, İmam-ı A'zam. "Risâletü Ebî Hanîfe ilâ Osmân el-Bettî", *İmam-ı A'zam'ın Beş Eseri*. çev. Mustafa Öz. İstanbul: İFAV, 2015.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Abdullah b. Ebî Mûsâ. *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn ve'l-htilâfî'l-muṣallîn*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdulhamîd. Kahire: Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısıriyye, 1950.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Abdullah b. Ebî Mûsâ. *el-Lüma' fi'r-red 'alâ ehli'z-zeyğ ve'l-bida'*. takdim Hammuda Garâba. b.y.: Matba'atü Mısır (Şeriketün Müsehimetün Mısıriyyetün), 1955.

Eş'arî, Ebü'l-Hasan Ali b. İsmail İbn Abdullah b. Ebî Mûsâ. *el-İbâne 'an uşûli'd-diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydün, ts.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebî Hâmid. *Fayşalü't-tefriḳa beyne'l-İslâm ve'z-zendeḳa*. haz. Mahmûd Bîcû. Dımaşk: y.y. 1993.

Gölcük, Şerafettin. "Cehmiyye". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Andiklopedisi. 7/234-236. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Gömbeyaz, Kadir. "İtikadî Fırka Tasnifçiliğinde Âmidî'nin Yeri". *Uluslararası Seyfüddîn Âmidî Sempozyumu Bildirileri*. ed. Ahmet Erkol vd. 269-299. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.

İbn Ebî Useybia, Muvaffiküddin Ebu'l-Abbas Ahmed b. el-Kasım. *'Uyûnü'l-enbâ' fi ṭabaḳāti'l-eṭṭibbâ'*. thk. Nezar Rıza. Beyrut: Daru Mektebeti'l-Hayât, 1965.

İbn Hallikan, Ebû Abbas Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekir. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü enbâ'i'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dar-ı Sâdır, 1970-1972.

İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed. *Şezerâtü'z-zeheb fi aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmud el-Arnâvûd. 13 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1992.

İbnü'l-Kıftî, Ebü'l-Hasan Cemaleddin Ali b. Yusuf b. İbrâhim. *İḥbârü'l-'ulemâ' bi-aḥbâri'l-ḥükemâ' (Târîḥu'l-ḥükemâ')*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbî, 1908.

İsferâyînî, Ebü'l-Muzaffer. *et-Tebşîr fi'd-dîn*, thk. Muhammed Zâhid b. el-Hasan el-Kevserî. Kahire: y.y. 1940.

en-Nesefî, Ebü'l-Muîn. *et-Temhîd fi uşûli'd-dîn*. thk. Muhammed Abdurrahman eş-Şâğul. b.y.: el-Mektebetü'l-Ezheriyyetü li't-Türâs, 2006.

en-Nesefî, Ebü'l-Muîn. *Baḥrû'l-keḷâm Mâtürîdî Akâidi*. çev. Ramazan Biçer. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2010.

Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Kitâbü't-Tevḥîd*. thk. Asım İbrahim el-Keyyâlî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2006.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi'u's-şâḥîḥ*. Kahire: Dâru İbn Hazm, 1429/2008.

İbn Teymiyye, Şeyhu'l-İslâm. *Kitâbu'l-İmân*, thk. Heyet, İskenderiye: Dâru İbn Haldûn, ts.

Kılavuz, Ahmed Sâim. *İman Küfür Sınırı-Tekfir Meselesi*. İstanbul: Marifet Yayınları, 2016.

- Özler, Mevlüt. *İslam Düşüncesinde 73 Fırka Anlayışı*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2010.
- el-Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Muhammed. *Uşûlü'd-dîn*. thk. Hans Peter Linss. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Râzî, Fahreddîn. *el-Muhassal Ana Meseleleriyle Kelâm ve Felsefe*. çev. Eşref Altaş. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.
- es-Sâbûnî, Nüreddin. *el-Bidâye fi uşûlü'd-dîn*. thk. Bekir Topaloğlu. Ankara: DİB. Yayınları, 2005.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Küfür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/533-536. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- es-Sübki, Tacuddin Ebû Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkafi. *Ṭabaḳâtü'ş-Şâfi'yyeti'l-kübrâ*. Mısır: Dâru'l-Kütüb, 1971.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm. *el-Milel ve'n-nihâl*. thk. Ebî Muhammed Muhammed b. Ferîd. Kahire: Mektebetu't-Tevfîkiyye, 2003.
- Teftâzânî, Sa'düddîn b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Makâşid*. thk. İbrahim Şemseddin. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2011.
- Teftâzânî, Sa'düddîn b. Mes'ûd b. Ömer b. Abdullah. *Şerhu'l-Aḳâ'idü'n-Nesefiyye*. Karaçi: Mektebetü'l-Büşrâ, 1430.
- Topaloğlu, Bekir. *Kelâm İlmi Giriş*. İstanbul: Damla Yayınevi, 2004.
- Topaloğlu, Bekir - Çelebi, İlyas. *Kelâm Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İSAM Yayınları, 2010.
- Yurdagür, Metin. "Ehl-i Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/515-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Müşebbihe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/156-158. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- ez-Zehebî, Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1985.